

AZ ERDÉLYI ROMÁN NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA*

I.

A hagyományos dáko-román történeti irodalomnak az a véleménye, hogy a románság római öntudata Dacia provincia területén mind a jelenkorig töretlenül fennmaradt. A folytonossági elképzelésnek egyik politikai főkövetkezménye a visszaállítás, a »restitutio in integrum« gondolata volt, amely a *Supplex Libellus Valachorum* mozgalmában is fel-tűnik,¹ végső következménye pedig a meglévő államkeretek teljes felbon-tása és egy új államiság létrehozásának a kívánsága lett. A folytonosság gondolata éppen ezért nem maradt kizárólag a keletközépeurópai tör-ténelem egyik ó- és középkori kérdése, hanem az egyetemes román tör-ténelmi gondolkodás alappillérvé vált, amelyen a román nacionalizmus egész épülete nyugszik.

A romantikus jellegű, érzelemtől túltengő, tehát kritikátlan dáko-román tanítással szemben a szigorúan tárgyilagos, racionális, tehát tudományszerű felfogás egészen mást mutat. Dácia római lakosságának és az ott később megjelenő latinnyelvű románságnak humanista azonosítását a modern tudományos kritika kizárta a bizonyítható tények sorából és a fikciók sorába helyezte. A román nép minden kétséget kizáróan nem Dacia Traianában, hanem a Balkán-félsziget középső részén fejlődött ki. A római folytonosság tétele, a humanista gondolkodás eme jellegzetes terméke a világtörténelem egyik legsajátosabb és – tegyük hozzá –

* A kérdés szélesebb alapokra helyezett és részletes dokumentációval ellátott feldolgozását ld. a Magyar Történettudományi Intézet kiadásában sajtó alatt lévő munkámban: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1677–1792.*

¹ Babb (Bobb) János és Adamović Gerasimus püspökök 1792-i kérvénye a kifejezést is alkalmazza (in integrum restituere). Ld. I. Lupaș: *Contribuțiuni la istoria Românilor ardeleni 1780–1792* (An. Ac. Rom. Mem. Secș. Ist. s. II. t. XXXVII [1914–15], 729)

egyik legmesszebbmenő következményekre vezető tévedése. A humanisták, archaizáló hajlamuknak megfelelően, jóhiszeműen vétettek ugyan a valóság ellen, tételük azonban az európai gondolkodás történetében egészen súlytalan volt és az is maradt volna, ha a XVIII. század folyamán nem kínálkozott volna politikailag jól felhasználható eszközül Erdélyben egy egészen más forrásból áradó nacionalizmus még egészen kezdetleges szervezete számára. Így történt, hogy egyszerű politikai fegyverből a fejlődés folyamán egy nemzeti doktrína központi tanává nőtte ki magát és alapjává vált nemcsak az erdélyi, hanem az erdélyi hatás alatt kifejlődő moldvai és havasaljai román nacionalizmusoknak is, hogy e három szintéziséből később az egyetemes román nemzeti egység gondolat születhessék meg.

A dáciai római-román folytonosság gondolata, a humanista irodalom hatására, már a XVI. században megjelent Moldva és valamivel később Havasalja krónikairódalmában is, de politikai jelentőséget soha sem nyert, megmaradt a tudós megismerés tiszta szellemi örömeinek.¹ A krónikairók lelkében mégis mélyebb rezgésű élmény volt, mint a gondolatot már a XIV. századtól kezdve őriző humanista irodalomé Olaszországtól Magyarorszáig és Lengyelorszáig, mert saját népük sorának szemlélete sokkal személyesebb húrokat szólaltatott meg bennük. Ez a személyes utánazengése a humanista hangoknak Erdélyben később, a XVIII. században következett be, de mérhetetlenül jelentősebb eredménnyel, mert a római-román folytonosság gondolata itt szülőanyjává lett előbb az erdélyi, majd az egyetemes román nacionalizmusnak. A XIX. század elején erdélyi románok viszik át a Kárpátokon túlra a gondolatot a két román fejedelemségbe és rövidesen megindul a románság fejlődésének legdöntőbb szellemi folyamata.

Az itt vázolt körülményből folyik, hogy az egész román történelmi koncepció középpontjában a folytonosság gondolata helyezkedett el, ez vont a búvkörébe az elmúlt két évszázad alatt a román népből sarjadó történészeket és gondolkodókat és ez hozta létre azt a szellemi alakulatot, amelyet ma román nacionalizmusnak nevezünk. Bátran mondhatjuk tehát, hogy a dáko-román (helyesebben dáciai római-román) tan a világtörténelem legtermékenyebb fikciói közé tartozik. Bármilyen termékenynek bizonyult a multban, mégis csak fikció és e tény a román történelmi szemléletnek bizonyos végzetes jelleget kölcsönöz. Az egész

¹ Az egész kérdésre nézve ld. tanulmányomat: *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasaljai krónikairódalomban*. Budapest 1942. (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

mai román nemzetiség szellemileg erre épül fel. A román történész ennél fogva eleitől fogva súlyos dilemmával küzd. Vagy elragadtatja magát nemzeti érzése által és vak marad a valóság számára, vagy meglátja a történelmi valóságot és szembekerül a nemzeti közvéleménnyel. Első esetben népszerűség és babér, második esetben ócsárlás és üldözés a jutalma. Könnyen érthető tehát, hogy az utóbbi szerepre aligha vállalkozhat román történetíró a még fiatalos, elfogultságában türelmetlen nemzeti közvéleménnyel szemben. De már azért sem vállalkozhatik erre a szerepre, mert látó szemei előtt omolnának össze a mai nacionalizmus tartó oszlopai, szellemi zűrzavar és meghasonlás elé állítva az egész nemzetet.

A román történelemtudomány elé a román nacionalizmus vizsgálatában tehát szinte áthághatatlan erkölcsi gátak merednek, amelyek végeredményben mind a római-román folytonosság tételének fikció voltából következnek és majdnem lehetetlenné teszik azt, hogy a román történelmi valóság bizonyos részeit román történészek derítsék napvilágra. A történettudomány valóságra törekvése azonban másutt nem szűnt meg és ezáltal a románság abba a furcsa helyzetbe került, hogy saját eredetkérdésének tárgyilagos vizsgálatára saját maga gyakran kevésbé képes, mint a tőle idegen népek. Ez a súlyos helyzet szükségszerűen arra ösztönzi a román történettudományt, hogy aránytalanul sok energiát fordítson a dáciai római-román folytonosság fikciójának megmentésére. Ez a magyarázata a legújabb időkben hihetetlen mértékben kibontakozó román történeti propagandairadalomnak, amelynek célja menteni a tulajdonképpen menthetlent. Ugyanakkor azonban a többi népek tárgyilagos ítélkezésben előnyben lévő történetírói lassankint kibontják a mult fedőrétege alól a román nemzettestet és a valóságnak megfelelőbb formában mutatják be a világ közvéleményének. Világos, hogy előbb-utóbb mégis a tudományos kritika álláspontja fog felülkerekedni és a dáciai római-román folytonosság álláspontja fokról-fokra elveszti hitelét jóindulatú támogatói előtt.

Bármily súlyos is a román történettudomány számára a román nacionalizmus alapjainak kérdése, van kiút számára. Sok jel mutat arra, hogy a jószándék és a becsületes ítélkezés nem hiányzik a valóban kitűnően képzett és jóképességű román történetírókból, csupán a közvélemény bénító és lesújtó reakciója akadályozza meg őket a valóság feltárásában és elismerésében. Senki sem követelheti tőlük, hogy nacionalizmusuk alapját egyszerre húzzák ki a nemzet alól, kötelességük azonban a történelmi valóság álláspontját fokozatosan győzelemre juttatni és egy egészségesebb nemzeti felfogás új alapjait lerakni. A régebbi nem-

zeti közvéleménynek egyrészt a múltba kellett fordulnia fényért és tekintélyért, másrészt a nyugati latin népek politikai és kulturális támogatását kellett igénybe vennie. A fiatal román nacionalizmus ma már egyikre sem szorul rá annyira, mint régen, tiszteletreméltó nemzetépítő erőfeszítései az elmúlt század óta mentesítik alóla. A helyzet megérett az egészséges szellemben való átalakulásra.

Dolgozatunkban a román nacionalizmus kérdésének tárgyilagos megítéléséhez szándékozunk hozzájárulni. A tények azt mutatják, hogy egységes román nacionalizmus a XIX. század második harmada előtt nem volt, ellenben volt külön erdélyi, moldvai és havasaljai román nacionalizmus, amelyeknek szintéziséből származott az egyetemes román nacionalizmus egészen fiatal képződménye. Ezúttal csak arra a kérdésre adunk feleletet, hogy mi módon alakult ki az erdélyi román nacionalizmus a XVIII. század folyamán.

A három román nacionalizmus külön-külön kialakulása egészen természetes jelenség. Kialakulásától kezdve sohasem volt a román nép egységes egész, kerek társadalom, még kevésbé egységes államalkotó. Bolyongó életmódja, társadalmi alapszerkezete elejétől fogva képtelenné tette az államalakításra. Dacia provincia egysége, mint a román állameszme területi alapja, a román nacionalizmus kérdése számára eredetileg idegen elem volt. A Dunától északra felköltöző román pásztorok első államalakulata Havasalja (Muntenia, Țara Românească) a XIII. század végén és a XIV. század elején a kun és magyar szervezőerő közreműködésével létesül. A második román államalakulat, Moldva a XIV. század közepe táján fejlődik ki a Kárpátoktól keletre fekvő térségen. Mindkét államalakulat a magyar király felsőbbbsége alatti, de csak félállami szervezettel rendelkező területén jött létre. Az Erdélybe és Magyarország más, keleti területeire bevándorló románság azonban nem alakíthatott magának államot még helyhezköttötte megtelepülése után sem, egyrészt mert teljesen megszervezett állam területére került, amelynek magyar és részben szász lakossága akkor számszerint is túlnyomó volt, másrészt mert társadalmi és műveltségi állapota nem képesítette erre. Nemzetiségi gyűlöletről akkor sem eshetett szó, amikor 1437-ben a magyar nemeség, a székelység és a szászság létrehozta az 1848-ig érvényben levő »Unio trium nationum«-ot, az erdélyi rendiség alapszerződését. A románok éppoly jogokat szerezhettek volna Erdélyben, mint például a szász néven összefoglalt német vendég népek, ha társadalmi, műveltségi és gazdasági erejük ezekhez hasonló értékű lett volna. A források azonban nomád és félnomád pásztorokról tudnak, akiket csak nehezen lehetett a kóborló életmódról és a megtelepült népek vetéseiben való folytonos kár-

tevésről leszoktatni. Az eredendő társadalmi és művelődési különbségek miatt nem lettek a románok valóságos állampolgárokká és politikai jogokkal rendelkező közösségé, mint a többi erdélyi népek, hanem csak az uralkodó népek tetszésének határáig megtúrt idegenek. A rendiség megmerevedett keretei közt azután a románság nem tudott magának magasabb műveltséggel és társadalmi helyzettel rendelkező vezető réteget kitermelni és így nem sikerült rendi nemzeté fejlődnie. Későbbi erre irányuló törekvései is természetesen a rendi nemzetek ellenállásába ütköztek. Ha társadalmilag ki is emelkedtek egyesek a románok közül, azok a magasabbrendű és kívánatos magyar nemesi rend természetes vonzásának engedve, beolvadtak a magyar nemzetbe és elvesztek a románság számára. Csak a XVIII. században került az erdélyi románság abba a helyzetbe, hogy saját értelmiségi réteget fejleszthetett ki, amely külön román öntudatával kialakítója lett az erdélyi román nacionalizmusnak. A nemzeti öntudat kialakítója és hordozója Nyugat- és Közép-Európában vagy a nemesség vagy a polgárság; az erdélyi románságé a papságból és a magyar nemességgel rendelkező román népi eredetű nemességből kikerülő értelmiségi réteg.

Világos tehát, hogy a mai nemzetiségi szemlélettől teljesen távolálló természetes történelmi fejlődés folytán helyezkedett el a román népelem három egymástól független államalakulatban és ugyanígy nem válhatott az Erdélyben megtelepedett románságból külön államot alkotó nemzet. A három földrajzilag és politikailag elkülönülő államban: Havasalföldön, Moldvában és Magyarországon (Erdélyben) tehát természetesen alakult ki három különálló román jellegű nacionalizmus.

II.

A nemzetiség kérdésében a terminológia örökös zűrzavart okoz. Ezért a nemzeti öntudat kérdésében igyekszünk egy olyan rendszert alkalmazni, amely a tények kifejezésére félreértés nélkül használható. Maga a *nemzetiség* szó kettős jelentésű, egyrészt összefoglalója az összes népi-nemzeti jelenségeknek; másrészt az idegen államban élő, tehát külön államisággal nem rendelkező népet vagy néprészt jelöli. Utóbbi szóhasználata inkább csak a XIX. századi jelenségektől kezdve általános.

Valamely társadalmi réteg csak átfogó tekintetű önszemlélettel építheti tudatosan saját jövőjét. Az Erdélyben megjelenő románság, mint társadalmi jelenség testi, szellemi és környezeti tényezőkből össze-

tevédő *nép*. A néphez tartozó egyének külön-külön egyéni öntudattal rendelkeznek, de összességükben nem annyira az öntudatra hallgatnak, mint inkább a beidegzett és megállapodott mederben tovahömpölygő életjelenségeknek, a hagyománynak engedelmeskednek. A bevándorló románságot eleinte tulajdonképpen csak elvonással lehet népnek nevezni, mert összetartozási érzése a családra, a falura, esetleg egy szűkebb táji, vallási, nyelvi vagy foglalkozási egységre terjed ki. A jövőre vonatkozó tudatos cselekvés csak ezekre a szűkebb keretekre vonatkozik. A nép előtt földrajzi elterjedése és történelmi multja úgyszólván teljesen ismeretlen; tudatában legfeljebb a közelmúlt képe él. A román népnek saját eredetéről valamilyen mitikus hagyománya sem élt. Az összetartozás érzésének forrásai a közös etnikum, a közös életfolytatás, a közös szokások, a közös származás, a közös vallás, a beszélt nyelv, de minden általánosítás, elvonás vagy történelmi szemlélet kikapcsolásával. Az ilyen közösség öntudati állapotát a *népi ösztön* határozza meg.

Ha a nép földrajzi kiterjedése és történelmi multja a közösség tagjai előtt ismeretessé válik, akkor a népi ösztön öntudattá fejlődik. A nép a kisebb egységeknek a tudatban való összefogása által elvont fogalomból valóságos néppé lesz, amelynek öntudati állapotát a *népi öntudat* kifejezéssel illetjük. Mikor a népi öntudat a mult megismerése után figyelmet közösségének jövője felé fordítja, a nép teljes autonómiára törekvő tényezővé kezd átalakulni. Ha jövője alakulásának tudatos ténykedés által való irányítását igényli, *nemzetiségi öntudattal* rendelkezik. Végül a népi autonómia teljességének, a külön állami létnek kívánása vagy még inkább elérése a nemzetiségi öntudatot *nemzeti öntudattá* avatja. A nemzetiségi öntudat nemzeti öntudattá akkor fejlődik, amikor a nemzeti állam gondolata határozott megfogalmazást nyer. A nép még apolitikus, a nemzetiség már politikai fogalom. A nép inkább sztatikus, a nemzetiség dinamikus jellegű. Az öntudatosodás egyes fokai nem egymást kizáró és felváltó lépései a nemzetiségi fejlődésnek, a közösség egyes rétegeiben külön-külön létezhetnek. Az előőrsök már a nemzeti öntudatnál járhatnak, amikor a tömeg még csak a népi ösztön fokán vesztegel. A népi ösztön azonban a nemzeti öntudatban is ott lüktet és minden nemzetiségi jelenség legmélyebb és legszilárdabb meghatározója.

Az erdélyi románság a XVIII. század elejéig nem jutott túl a népi ösztön fokán, csak egyes egyedei érkeztek el a népi öntudatig, vagyis a román nép térbeli elhelyezkedésének és időbeli előzményeinek többé-kevésbé reális elképzeléséig. A római eredet motívuma először 1735-ben emelkedik politikummá, a nemzetiségi öntudat foka tehát ekkortájt kezdődik. A politikai célkitűzések természetesen még csak Erdély föld-

jére és népére vonatkoznak, éppen ezért beszélhetünk külön erdélyi román nacionalizmusról. Az összes románok egy államban való egyesülésének gondolata és igénye román részről egy évszázaddal később (1834) jelenik meg. Ettől számítjuk a nemzeti öntudat és az egyetemes román nacionalizmus korát.

A román nép összetartozásának sok tényezője van: származás, nyelv, életforma, de legfontosabb a hagyományban élő ortodox szellem. A XVIII. század végéig a román emberek elsősorban a közös ortodox vallás révén tartották magukat egymáshoz tartozónak, egyműnek. A vallás primátusát csak ekkor váltja fel a társadalom legfejlettebb rétegében a nemzetiség. Természetesen a nemzetiség (mint összefoglaló összetartozási fogalom) nem ekkor született meg, hanem benne élt az ösztöni fokon álló népben is, a társadalomban való szerepe azonban csak ekkor kerekedett felül az addig vitathatatlanul első valáson. A jelenig tartó kor a népből nemzetté fejlődésnek még egészen be sem fejezett folyamatát mutatja.

Az út a népi ösztön fokától a nemzeti öntudatig hosszú és küzdelmes, legfőbb elősegítője és nélkülözhetetlen eszköze a műveltség terjesztése. A nemzetiség a valláshoz hasonló egyetemes életmagyarázó elv, megvalósítása racionális, érzelmi és okozati tényezők segítségével történik. A térben és időben való tudatos elhelyezkedés racionális ténykedései mellé a nemzetiséghez való személyes viszony érzelmi és a nemzetiségi célok megvalósítására szolgáló akarati cselekmények járulnak. A nemzetiség egész tartalmát a nemzettést egyes tagjaihoz a közművelődés tényezői: az iskola, az egyház, a sajtó, a művelődési intézmények juttatják el. A nemzettéválás tehát el sem képzelhető a műveltség bizonyos fejlettsége nélkül. A nemzetiségi öntudatosodás és a műveltség karöltve haladnak. A műveltség olyan nemzetiségi igényeket szül, amelyek a népi ösztön fokán teljességgel elképzelhetetlenek. Erdély románságának iskoláztatása és nemzetiségi öntudatosodása szervesen összetartozó fogalmak.

III.

A moldvai és a havasaljai román történelmi tudat a humanista irodalom hatására ébredt fel. Az erdélyi románság egészen csekély számú művelt (latinul tudó) eleme minden bizonnyal már a XVI–XVII. században szintén kapcsolatba került főképpen a honi (magyar és szász) humanista irodalommal, amely bőséges alkalmat nyújtott a román nép és nyelv római vonatkozásainak felfedezésére. Ennek azonban semmi

szellemi következménye nem lett, mert a tanult román elemek nemzetileg rendszerint már nem a román nép tagjainak érezték magukat.

A XVII. század utolsó évtizedében Erdélyben berendezkedő Habsburg-uralom véget vetett a kálvinista vallás hatásának a román népre és helyébe a katolicizmus hódító irányzatát vezette be. A fejedelemség korában mélységesen lehanyatlott katolicizmus megerősítésére és ugyanakkor a rebellisnek ismert magyarságnak és a Bécsben nem jó szemmel nézett rendiségnek visszaszorítására jó eszközül kínálkozott az erdélyi románság katolizálásának a terve. Ennek a jezsuita térítői szellemből kiinduló törekvésnek az eredménye lett az ú. n. *vallási únió*, amelyet a román papság egy része kötött meg a római katolikus egyház képviselőivel, a firenzei zsinat 4 pontjának elfogadásával: I. A pápa az egész keresztény egyház látható feje, 2. a mennyország és a pokol közt tisztító tűz (purgatórium) is van, 3. az eucharisziához elegendő a kovásztalan kenyér és 4. a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is (Filioque) származik. Minden egyéb: liturgia, ceremóniák, egyházi jog, naptár, stb. változatlanul az ortodox maradt. Az, egyesülés főmozgatói a jezsuita rend tagjai voltak, különösen Baranyi László Pál gyulafehérvári plébános, az erdélyi katolikus urak részéről gr. Apor István kincstartó és gr. Mikes Mihály, az udvar részéről gr. Kollonich Lipót esztergomi érsek. Román részről Theophilus gyulafehérvári ortodox püspök (érsek) tárgyalta, aki az 1697 februárjában székhelyén tartott zsinaton klérusa nevében kimondatta az egyesülést a római katolikus egyházzal. Természetesen a román papságnak is megvoltak a maga kikötései: »I. Hogy a görög szertartású papok és szerzetesek ugyanazon előjogok és jogok részesei lesznek, mint amilyeneknek nemcsak a római katolikus, hanem az unitárius, luteránus és kálvinista papok már örvendenek. II. Hogy minden faluban, amelyikben paróhus lelkész van, az egyházközségnek paróhusi háza legyen nehogy a paróhus lelkész idegen házban vagy telken legyen kénytelen lakni. III. Hogy a paróhus lelkészek a püspöktől függjenek és rendelkezése alatt álljanak és semmiképpen sem világiaktól, mint eddig.« A zsinat továbbá az egyesült egyház papjai és tagjai számára ugyanazokat a jogokat követeli, amelyeket a róm. kat. egyház papjai és tagjai élveznek.¹ Sőt azt is kívánja, hogy »az egyesültek a jövőben ne tekintessenek csu-

¹ N. Nilles S. J.: *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani*. Oeniponte 1885. I, 169–70 és T. Cipariu: *Acte și fragmente latine romanesci pentru istoria bisericeii romane mai alesu unite*. Blasiu, 1855. 81–3.

pán megtúrteknek, hanem a haza bevett fiainak.«¹ Figyelemreméltó, hogy ugyanekkor már a világi unitusoknak a bevett nemzetek és vallások tagjaihoz hasonló hivatalviselési jogát is követeli a zsinati határozat.

A románságnak az únióval kapcsolatos emez első politikai megnyilvánulása azért rendkívül jelentős, mert a felvetett kérdések az egész század folyamán időszerűek voltak és a románság legfontosabb ügyei maradtak: 1. A papság és a hívek egyenjogúsítása a többi felekezetekkel, különösen a római katolikusokkal; 2. a papság anyagi ellátása; 3. az unitus püspök kormányzásának függetlensége; 4. az unitus vallású román nemesek hivatalviselési joga és 5. az unitus egyháztagok befogadása a haza bevett fiai közé (a románság negyedik nemzetté való elismerése).

Theophilus hamarosan elhalálozott és utódja, Athanasius volt az, aki a megkezdett művet dűlőre vitte. Két újabb zsinaton (1698 okt. 7. és 1700 szept. 4.)² keresztülvitte, hogy formailag az egész erdélyi papság és nép nevében kimondják az egyesülést, bár a valóságban különösen a brassói és a gyulafehérvári ortodoxok élénken tiltakoztak ellene.³ Megállapítható, hogy szó sem volt őszinte vallási egyesülésről, a nép tudomást sem igen vett róla, vagy ha igen, ellene szólt. A papság egy része azonban, s éppen a legtörekvőbb, a legmozgékonyabb, nem vallási szándékból, hanem társadalmi, gazdasági és bizonyos mértékben politikai felemelkedési vágytól hajtva vállalkozott e lépésre.⁴ Az úniós tárgyalások katolikus részről sem folytak elég őszinteséggel; unióról beszéltek, de teljes latinositást reméltek idővel.⁵ Az 1698-i egyesülési nyilatkozat román szövege még a firenzei zsinat 4 pontját is mellőzte; ugyanakkor a jezsuiták által szerkesztett latin szöveg még a valóságos egyezségnél

¹ »...immunitas omnimoda ecclesiis et ecclesiasticis ritus graeci Valachicis, sicut ecclesiae et ecclesiasticis latini ritus concedetur; nec habeantur Uniti amplius ut tolerati, sed ut patriae filii recepti.« *Nilles* I, 168.

² *Nilles* I, 203–7 és I. M. Moldovanu: *Acte sinodali ale bisericeii romane de Alba Iulia și Fogarasiu*, II. Blasiu, 1872. 115 kk.

³ St. Stinghe: *Documente privitoare la trecutul Românilor din Șchei* I. Brașov, 1901. III., X. sz. 5–8, 22–3; S. Dragomir: *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*. I. Sibiu, 1920. 1–2. sz. melléklet.

⁴ Ez az únióval foglalkozó történészeknek szinte kizárólagos véleménye.

⁵ »Nostrum erit deinde futuris temporibus multa in moribus ipsorum et forte etiam liturgia ac sacris sensim emendare, ostendendo ipsis ea irrepsisse per ruditatem et nequitiam ministrorum in his partibus.« Kapi Gábor jezsuita véleménye (1701). *Nilles* I, 264. Illia András (*Ortus et Progressus Variarum in Dacia Gentium ac Religionum*. Claudiopoli, 1730. 155) így nyilatkozik: »...spem nos haud dubiam habere futurum, ut... exturbatis tot sectarum erroribus in unum Romanae Ecclesiae sinum si non tota, major certe, meliorque pars redeat.«

is többet foglalt magába. Mindkét részről bizalmatlanság és a másik tárgyaló fél kihasználásának a jegyében indult tehát ez a nagyjelentőségű vallási és politikai aktus.

Bécs a maga álláspontját az únió dolgában két császári diplomában szögezte le, az ú. n. I. Diploma Lepoldinum (1699 febr. 16), amely az előzményekhez képest semmi újat nem jelentett¹ és a sokkal jelentősebb II. Diploma Leopoldinumban (1701 márc. 19.), amelyről politikai fontossága miatt részletesebben fogunk szólni.² Ami a rendeket illeti, a protestáns rendek legalább azt vívták ki, hogy a románok nemcsak a katolikusokkal, hanem a 4 bevett vallás valamennyiével egyesülhetnek (1698 ápr. 14. és 1702 dec. 12.),³ a gyakorlatban azonban ennek nem lehetett érvényt szerezni. Maguk a katolikus rendek is jórészt csak ímmel-ámmal támogatták az uniót, mert földesúri mivoltukban őket is érintette a nagyobbára jobbágysorban élő s aránytalanul nagyszámú román papság szolgáltatásainak elvesztése. A diéta az I.D. L.-ot szabályszerűen kihirdette (1699 szept. 8.),⁴ de legalább egy szabállyal igyekezett annak hatóerejét csökkenteni,⁵ míg a II. Diploma ellen 1701 június 15-én részleges tiltakozással élt.⁶

A II. D. L. 15 pontban szabályozta az újonnan létesült unitus (később görög-katolikus néven ismert) egyház (Ecclesia Catholica Graeci Ritus Unitorum) jogviszonyait. Az I. pont biztosítja az egyesült egyháznak, személyeinek és dolgainak a római katolikus egyházzal azonos jogait. A 2. pont felmenti az unitus papokat, »mint a többi nemesi előjogoknak örvendőket«, a jobbágyi szolgáltatások minden neme alól. A legérdekesebb a 3. pont, amely nemcsak az egyháziakat, hanem a világiakat, sőt a közrendűeket is hozzászámolja a katolikus rendhez, feltéve ha szabályosan felveszik az uniót; ezáltal megszűnnek megtérteknek lenni és a hazának a többi rendekhez hasonló jogokkal rendelkező fiaivá válnak.⁷ Az 5. pont felállította az unitus püspök mellett

¹ *Nilles* I, 224–7.

² *Nilles* I, 292–301.

³ *Erd. Kanc.* 51: 1698, *Nilles* I, 195 és 341–2.

⁴ *Nilles* I, 232–3.

⁵ *Nilles* I, 235 – 8.

⁶ *Nilles* II, 512 (Itt tévesen 1703!).

⁷ Az 1–3. pont legjelentősebb részei ezek: I. »...per praesentes benigne declarare volumus, quatenus graeci ritus S. Romanae Ecclesiae Unitorum, cum Ecclesiae ipsae, tum ecclesiasticae personae, in praeattacta Transilvaniae Provincia partibusque eidem annexis, eadem prorsus immunitate ecclesiastica gaudere debeant, qua ecclesiae ecclesiasticaeque personae, ac res Romanae Ecclesiae latini ritus, ex ss. canonum praescripto, et terrenorum principum consensu, indultis,

az ú. n. teológusi intézményt. A püspök és papsága kánonjogi tudatlanságának ellensúlyozására és a helyes egyházvezetés érdekében az esztergomi érsek a jezsuita rend tagjai közül nevezi ki a teológust, aki egészen 1773-ig tényleg ellenőrizte a püspöknek úgyszólván minden mozdulatát. (Klein Sámuel a püspököt – jellemző szellemességgel – a teológus vikáriusának nevezte).¹

A II D. L. – tartalma szerint – arra volt hivatva, hogy az egész erdélyi románság vallási állapotának, sőt bizonyos mértékben jogállásának és politikai helyzetének is szabályozója és meghatározója legyen. Így is lett volna, ha az 1701-i országgyűlésen a gubernium és a rendek nem tiltakoztak volna a román papoknak a rendekhez való számolása ellen, s ha a diploma az 1691 december 4-i Diploma Leopoldinummal és – kivált 3. pontja – az egész erdélyi rendi alkotmánnyal nem állott volna ellentétben. Ez a pont ugyanis a közrendűeket is a katolikus rendekhez kívánja számoltatni, ami homályos tartalmú kifejezés ugyan, de jövőbeli sorsa és hatása megmutatta, hogy megfelelő körülmények közt forradalmi jelentőségű lehetett volna Erdély történelmében. Ugyanis az úniót látszat szerint az összes erdélyi ortodox románok nevében hozták létre (a valóságban a legtöbben tudomást sem szereztek róla), s ha a 3. pont az áttérő román jobbágyokat kiemelte volna a jobbágy-sorból, Erdély nemzetiségi története egészen új és meglepő fordulatot vett volna. Bár ilyen magyarázatot joggal a 3. pontnak adni nem lehet,

et privilegiis effective perfrui gaudere dignoscuntur.«... 2. »...ab omni personalis contributionis, respectu dumtaxat bonorum ad ecclesias spectantium, onere, ac praeterea cujusvis nauli, aut telonii pensione, veluti alios nobilitari praerogativa gaudentes a quarumcunque decimarum a terris ecclesiasticis, qua talibus, praestatione, eximendos, et immunitandos esse decrevimus.« 3. »Quinimo clementer annuimus, ut quicumque etiam saeculares, et plebeae conditionis homines toties mentionatae Sacro-Sanctae Ecclesiae sese, secundum normam a theologo praescribendam univerint, immediate Statui catholico annumerentur, sicque inter status computentur capacesque legum patriarum, ac universorum beneficiorum, non ut hactenus solum tolerati, sed ad instar reliquorum patriae filiorum reddantur, cujus intuitu... serio firmiterque mandamus, quatenus amodo imposterum nullus cujuscunque status, autoritatis, dignitatis, et praerogativae, praeeminentiaeque fuerit, praedeclaratae huic graeci ritus Unionem immunitati ecclesiasticae, aperte vel occulte nullo sub praetextu, vel etiam praetensi usus, vel consuetudinis sub velamine, audeat contraire, nec sacerdotes Romanae Ecclesiae unitos jobbagyionum more tractare, ad robotas, labores, et colonicales praestationes etiam sub honorarii titulo cogere, honoraria ab iisdem (ut hactenus factum fuisset) exigere, eosdemque incarcerare multo minus ob dictam Unionem persequi, loco, beneficio terrarum possessione, aut parochia amovere praesumant.« *Nilles I, 295–6.*

¹ A diploma egyéb jelentős rendelkezéseiről térhiány miatt nem szólunk.

a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy egykorú román részről ez mégis megtörtént és a XVIII. század első felének román nemzetiségi történetét döntőleg meghatározta. Athanasius után előbb Pataki János (1721–1727) védelmezi klérusa jogait a diplomával, majd Klein Ince püspök (1728–1744) éppen a II. D. L. 3. pontjára hivatkozva vívja meg közjogi küzdelmét a román nemzetiség rendi egyenjogúsítása érdekében.

A diploma bonyolult és zavaros sorsával itt részletesen nem foglalkozhatunk,¹ elégedjünk meg annyival, hogy kibocsátása az udvar részéről lényegében ballépés volt, ezért igyekezett azt a számára kedvezőtlen vonatkozásaiban (pl. a 3. pontban) végre nem hajtani, de végrehajtotta a többieket (pl. az unitus püspök számára terhes 5. pontot). A II. D. L. példája ékesen mutatja, hogy az udvar mennyire nem vette figyelembe a rendi alkotmányt, sőt érdekeinek megfelelően szükség esetén még saját rendelkezéseit sem. A diploma eredeti példánya nem állt rendelkezésre az unitus püspököknek, úgyhogy hitelességét nem volt módjukban igazolni és így a diploma nyújtotta politikai előnyöket sem tudták kivívni. Klein Ince egész életpályáját és küzdelmeinek lényegét a diploma 3. pontja nélkül meg sem lehet érteni.

Volt tehát Erdélyben nemzetiségpolitikai élet már a dáko-román tan első román részről történő felbukkanása előtt is. Vizsgáljuk meg ezért röviden a román nemzetiségi öntudat viszonyát egyfelől a politikai élethez, másfelől pedig a dáko-román tanhoz. A kálvinista fejedelemség korában az erdélyi román nép egyetlen összetartó szervezete az ortodox egyház volt, amelynek feje azonban a kálvinista superintendens alá volt rendelve. De iure és de facto az egyház mást és mást jelentett: a valóságban a nép és papjai általában zavartalanul éltek ortodox hitüket. Az únió szintén nem sok újat hozott az ortodox vallás gyakorlásaszámára. A románság összetartozásának kifejezője változatlanul az ortodox egyház, vagy még helyesebben az ortodox egyházi gyakorlat maradt. A románság együttesen csak egyháziilag tudta magát kifejezni. Mikor az úniós tárgyalások és alkudozások folyamán politikai igényeket támaszt, akkor sem képes ezt másként, mint egyháziilag megtenni. Az úniós tárgyalások csak látszatra vallási jellegűek, a cél román részről, nem vallási, hanem társadalmi és politikai; ebben különbözik a feje-

¹ A diploma kérdéseire nézve ld. idézett sajtó alatt lévő tanulmányomat és az únióra vonatkozó összefoglaló műveket, amelyek azonban szinte kizárólag tévesen értelmezik mibenlétét és jelentőségét. Tisztázására az első nagy lépést Kurt Wessely tette meg: *A doua Diplomă Leopoldină* (Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. s. III. t. XX [1939], 271–88 + XIV tb.).

delemség korabeli kálvinista-ortodox viszonytól, amely román részről lényegében apolitikus maradt. Mindkét esetben a papság volt az egyetlen megszervezett román társadalmi réteg, amely az únió idejében azonban már a világi román nemesség¹ politikai igényeinek is azonnal szószólójává válik, amivel nyilván egy lappangó általános román igénynek adott látható alakot. Van tehát egy primitív, alacsony műveltségi fokon álló, de a rendiség keretei közt helyet foglaló, illetve abban elhelyezkedni készülő román réteg által képviselt román politikai individualitás. A papság és a világi nemesség az első hordozói az erdélyi román politikai tudatnak és az egész XVIII. század folyamán azok is maradnak.²

¹ Természetesen a román néphez tartozó « magyar nemesek »-ről van szó; külön « román nemesség » nem létezett.

² A román szerzők az erdélyi román nemzetiségi öntudat és politikai éniség kérdéseiben a legutóbbi időig nem foglaltak állást olyan formában, hogy azt valóban tudományosnak nevezhetnők. Legtöbbször a nemzetiségi öntudatot kezdetől fogva létezőnek tekintették és így felébredésének kérdése fel sem merült előttük. A. Bunea Klein Ince korától (*Din istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein. 1728–1751.* Blaș, 1900. 271), S. Dragomir 1791-től (*Cei dintâi îndrumători ai politicei românești în Ardeal.* Luceafărul XI [1912], 81), O. Ghibu 1780-tól (*Transilvania* 1914, 3. sz.) számítja az erdélyi román politikai élet kezdeteit. I. Lupaș ezzel szemben az únióig (*Contribuțiuni la istoria Românilor ardeleni 1780–1792.* An. Ac. Kom. Mem. Secș. Ist. s. II. t. XXXVII [1914–15], 607), sőt a kálvinista fejedelemség koráig, a XVI. század végéig megy vissza, amikor az ortodox egyház először nyert szervezettebb formát. Nézete szerint a vladikák működése öntudatos cselekvés volt a román nép nemzeti megőrzésére az egyházon keresztül («o activitate conștientă pentru conservarea națională a poporului nostru prin biserică»). Szerinte az erdélyi román nép egyházi szervezetének léte már a politikai történet ténye («începutul istoriei politice a Românilor ardeleni coincide cu organizarea lor bisericească desăvârșită la sfârșitul secolului XVI în forma unității naționale sub raportul vieții religioase și culturale»), sőt ennek tekinti a nemzetiségi kultúra létezését is («începutul vieții noastre politice coincide cu începutul culturii noastre naționale»). *Când începe istoria noastră politică?* Luceafărul XIII [1914], 262–4). Az egyházi és kulturális tényezők azonban önmagukban nem elégségesek arra, hogy nemzetpolitikai ténykedések alapját kifejezzék. A fejedelemség korabeli vladikák nem a román nép, hanem az egyetemes ortodoxia érdekében tevékenykedtek. Nacionalizmusuk nem emelkedett túl azon, amit népi ösztönnek nevezünk. Bizonyos azonban, hogy a protestáns vallási asszimiláció elleni védekezés váltotta ki azokat a reakciókat, amelyek az únió kezdetével váltak az öntudatos nemzetiségi jellegű cselekvés első mozdulataivá. A románság azonban a protestáns korszakban főképpen tárgya a politikának, alanyává csak az únióban teljesedik ki. Az első világháború előtti Erdélyben a román nacionalizmus valóban elsősorban az egyházi és a kulturális életbe vonult vissza; ennek az állapotnak a multba való visszavetítése és az a törekvés, hogy a románság politikai jelentőségének kezdetét minél korábbi időpontra helyezze – volt az oka Lupaș tévedésének.

Az 1697-ben felvetett kérdések maradnak a jövőben is a döntő kérdések csak később (1735) csatlakozik hozzájuk egy új sorsdöntő szellemi tényező, a dáko-román folytonosság humanista tana. Az erdélyt román nemzetiségi jellegű politika kezdetei megelőzik a dáko-román tan román részről történő első felbukkanását, eredőjében tehát nem is ez, hanem a román nép természetes fejlődése és főként Bécs úniós politikája áll. Innen indulnak ki az első biztatások, innen származnak a politikai élet megindításához szükséges lehetőségek és viszont ide fordul a román papság támogatást kereső ösztöne. A dáko-romanizmus utólag igen jó ösztönző elemnek bizonyult és ideológiai tartalommal töltötte ki az únió opportunistá kereteit.

A papság az únió segítségével a népi ösztön fokáról a népi öntudat fokára emelkedett. A protestáns fejedelmek korában a román ortodox egyház dolga egyszerű belpolitikai kérdés volt. Az únió által az erdélyi románság belekapcsolódott a Habsburg birodalom szélesebb keretű politikájába és – legalább elvben – egy császári diploma biztosította politikai jogait. Az úniónak köszönhető a románság a római eredet és latinnyelvűség tudatát is, miáltal a népi öntudatosodás folyamata befejeződött.

Valószínű, hogy a római eredet felszínes ismerete hamarabb is megvolt egyes tanult román elemek tudatában. Éppen az mutatja, hogy a népi öntudat még nem fejlődött bennük nemzetiségi öntudattá és hogy az eredet felismerése nem váltott ki belőlük olyan akarati reakciókat, amelyek nemzetpolitikai igényeket ébreszthettek volna fel bennük és nemzetiségi mozgalomra vezethettek volna. A népi öntudat fokán álltak azok a tanult románok, mint például Halics (Halici) Mihály, aki a román nyelvet 1674-ben »lingua Romano-Rumana«-nak nevezte¹ és ilyenek mások is lehettek szép számmal. Jelentős fejlődést jelent ikonban – és ez az úniós mozgalom után következik be –, amikor a római eredettudat mint politikai fegyver és mint történelmi érv kerül a latba. Tegyük azt is hozzá, hogy ez csak az únió után volt lehetséges, amikor már egész nemzedékre való román ifjú nevelődött ki az erdélyi katolikus iskolákban, szerzett korszerű latin műveltséget és került kapcsolatba a latinságélményt kiváltó humanista irodalommal. Nem véletlen, hogy az a Klein Ince püspök alkalmazta először politikai fegyverként a Traianustól való származás gondolatát, aki a kolozsvári jezsuita gimnázium elvégzése után a nagyszombati egyetemen tanult.

¹ A. Veress: *Bibliografia română-ungară* I. București, 1931. 116.

Érdekes, hogy míg Moldva és Havasalja krónikairodalmában a római eredet felfedezése egyáltalán nem jelent politikumot, Erdélyben, ahol már bizonyos politikai mozgalomba, az únióba oltódik bele, politikummá válik és ilyen irányban hatni kezd. Ennek tulajdonítható a gyors és termékeny fejlődés, amellyel a társadalmilag fejlettebb (román arisztokrációval rendelkező) és komoly anyagi lehetőségek birtokában lévő fejedelemségek nem dicsekedhettek. Az erdélyi románság öntudatosodását nyugati, európai jellegű szellemi befolyás ösztönözte: az únió. Az únió termelte ki a nemzetiségi öntudat hordozására alkalmas réteget: az értelmiséget. Ennek egyik kiemelkedő tagjának, Klein Ince püspöknek egyéni érdeme, hogy a gondolatban rejlő lehetőségeket felismerte és megvalósításukra kísérletet téve, kovászává lett a XVIII. századi román nemzetiségi fejlődésnek.

IV.

Az értelmiség kialakításának színhelye mindenekelőtt az erdélyi magyarság által létrehozott iskolák voltak. Előbb a protestáns iskoláknak volt ezen a téren nagy (egyelőre még alig felkutatott) szerepük, az únió kezdetei óta pedig a jezsuita és részben a piarista iskolák szereztek maguknak a románság kiművelésében elévülhetetlen érdemeket. A jezsuita páterek nevével sűrűn találkozunk a XVIII. századi erdélyi művelődéstörténet lapjain. Nemcsak latinnyelvű munkáikban terjesztenek el széles körökben ismereteket a románokról, hanem románnyelvű nyomtatványaikkal (katekizmusok, abc-könyvek, olvasókönyvek) emelik a román tanulók szellemi színvonalát.¹ Az únió eleitől kezdve felkarolta nemcsak a nemes származású, hanem a közrendű román ifjakat is. A jezsuiták iskolái Kolozsvárott, Gyulafehérvárott, Szebenben, Brassóban, Székelyudvarhelyt, Nagybányán nagyszámú román tanulót neveltek fel, egyedül Kolozsvárott 1703-ban 45 román nemzetiségi tanulót találunk.² A piaristák beszercei gimnáziumában

¹ *Ráttkay Miklós* már 1689-ben román nyelvű vitatkozó iratot (*Nilles* I, 139), *Szunyogh Ferenc* 1696-ban román nyelvű katekizmust ad ki (*Biblioteca Românească Veche* I, 100. sz. és *Veress* I, 137, 156, 174–6). *Buitul György* Canisius katekizmusának román fordításának második kiadása Kolozsvárott 1703-ban jelenik meg (*Veress* I, 152–3, BRV. I, 138. sz.). *Baranyi Pál* kis katekizmusának *Pânea pruncilor* címen románul is megjelent (Gyulafehérvár, 1702. *Veress* I, 149–50, BRV. 133. sz.), stb.

² A kolozsvári jezsuita kollégium anyakönyve a budapesti *Országos Levéltárban*. 1703–1772.

1729-től 1779-ig több száz román tanuló neve ismeretes az anyakönyvből.¹ Úgyszólván egyetlen tagja sincs a román tanult rétegnek az egész század folyamán, aki nem az erdélyi katolikus iskoláknak köszönhető volna, műveltségének elemeit. Az erdélyi román értelmiség létrejötte az erdélyi katolikus iskolák munkája nélkül egyenesen elképzelhetetlen. Különösen a kolozsvári jezsuita gimnázium működése emelkedett ki ezen a téren; hogy egyebet ne említsünk/itt tanult Erdély valamennyi unitus püspöke Pataki Jánostól (1721–1727) kezdve el egészen Babb (Bob) Jánosig (1782–1830). De bőségesen kivették részüket a román ifjúság neveléséből a jezsuiták többi iskolái is. A kálvinista kollégiumok általában inkább az ortodoxnak maradt román ifjakat fogadták be falaik közé, így az első modern értelemben vett ortodox románok egyikét Molnár (Piuariu) Jánost, a híres szemész-orvost. Major (Maior) Péter és Sinkai (Şincai) György, az ú. n. erdélyi triász tagjai, akiknek a románság művelődési felébredése terén elévülhetetlen érdemeik vannak, a marosvásárhelyi kollégium növendékei is voltak. Egy szóval: a korszerű és az európai értelemben vett műveltség elemeit az erdélyi románság a magyarság erdélyi kultúrintézményeiben tette magáévá. A nemzetiség megvalósulásának társadalmi és művelődési feltételeit az erdélyi románság kétségtelenül a magyarság erdélyi és magyarországi kultúrintézményeinek köszönheti.

A nemzetiség megvalósításának társadalmi feltételei vagy egy művelt, arisztokrácia, vagy nemesi rend, vagy egy tehetős és művelt polgári osztály tevékenysége lehetett volna. Mint már említettük, a románság a rendek közt nem kaphatott helyet, megakadályozta ebben primitív és fejletlen társadalmi és művelődési állapota. Erdélyi román polgárságnak vannak ugyan nyomai a XVIII. században, de távolról sem olyan formában, hogy hordozója lehetett volna a román nacionalizmusnak. A délerdélyi városok külterületein, különösen Brassóban és Szebenben századok óta voltak görög és macedón származású kereskedők, akik testületeik révén komoly szerepet tudtak betölteni az erdélyi gazdasági életben. E kolóniák fokozatosan beleolvadtak a külvárosi románságba és mozgékonyaságukkal, kereskedelmi készségükkel igen tekintélyes szellemi és anyagi gyarapodást jelentettek az erdélyi románság számára. Minthogy azonban ezek nem mint nemzeti-

¹ V. Şotropa: *Români la gimnasiul latino-catolic din Bistrița, 1729–1779* Transilvania XXXII [1901], 3–17. A piarista rend besztercei, nagykárolyi, máramarosszigeti, medgyesi, kolozsvári, valamint szentannai és temesvári működéséhez ld. I. Józsa: *Piariștii și Româniile până la 1918*. Amd, 1940. 10–45 és 78–89.

ség, hanem mint az ortodox vallás hívei találták meg a románsághoz vezető utat, egyelőre a nacionalizmus számára nem sok hasznot jelentettek.

Az egykorú tanúságoknak egész serege bizonyítja, hogy az erdélyi románság még a XVIII. században is a lehető legszomorúbb művelődési és erkölcsi állapotban volt. Ezek szerint még a papság is szinte teljes tudatlanságban és meglehetősen laza erkölcsi felfogásban élt. Az olvasás tudománya eléggé általános volt köztük, az írásé már ritkább. Igen sok pap a Miatyánkon és néhány liturgikus formulán kívül semmi tudománnyal nem rendelkezett. Sem külsejük, sem felkészültségük nem különböztette meg őket lényegesen a szavukra vakon hallgató román jobbágyoktól. Nem ritka eset a lótolvaj és az iszákos pap; ellenük az országgyűlések és az unitus zsinatok folyton felszólalnak. Ez a klérus a rája bízott néppel együtt a legkevésbé sem volt alkalmas az erdélyi román nemzeti öntudat kifejlésére.

Meg kell jegyeznünk, hogy a román történeti irodalom élénken szokott tiltakozni a román papságról és népről szóló egykorú tanúságok ellen azzal, hogy ezek ellenséges indulatú megnyilatkozások, nemzetiségi gyűlölet és lenézés szól belőlük és céljuk a román nemzet befeketítése, kedvezőtlen beállítása. Természetesen akad elfogult is közöttük, de nem egy kedvező és dicsérő nyilatkozattal is találkozunk. Mégis az a valóság, hogy az erdélyi románság művelődési és erkölcsi állapota – nyugati szemmel nézve – valóban siralmas volt. Természetesen az a sűrűn felhozott vád, amely szerint a románságnak mesterségesen történt tudatlanságban tartása nemzetiségi jellegű célkitűzése lett volna az erdélyi magyarságnak, teljesen tarthatatlan, mert ebben a korszakban a népművelés nem volt intézményesen megszervezett feladat. Az állam még nem foglalkozott vele, ami pedig ezen a téren történt, az mind egyéni kezdeményezés vagy az egyes egyházak tevékenységének eredménye volt. A magyar jobbágyság éppoly tudatlanságban maradt ott, ahol az egyház vagy a földesúr nem gondoskodott róla, mint a román jobbágyság. Ha valahol, a kor fel fogása szerint is, mulasztás történt, az az ortodox egyház hibája volt. Tudjuk azonban, hogy az ortodoxiának Erdélyben semminemű művelődési ideálja nem volt. Egyetlen komolyan számbavehető iskolai intézménye a Brassó külvárosában, Bolgárszegen (Șchei) élő román kereskedőreteg iskolája volt. A papképzésre nem állt rendelkezésre egyetlen intézet sem, ezt a feladatot idősebb, tapasztaltabb papok és egyes kolostorok végezték. A századvégnek a papképzésre vonatkozó rendelkezései mutatják, hogy milyen óriási nehézségekbe ütközött a

sötétség eloszlata. Elképzelhető, mekkora kulturális nevelőmunkát kellett elvégezni a primitív, alacsony műveltségi fokon álló románságnak olyan mértékű felemelésére, hogy a modern értelmezésű európai nacionalizmus elemei iránt fogékonnyá válják. Tagadhatatlan, hogy ennek a nehéz és sok áldozatot kívánó munkának legnagyobb részét a magyarság végezte el, részben az erdélyi katolikus és protestáns iskolákban, részben pedig, különösen a magasabb kiművelés fokán a magyarországi főiskolákban. Később ebbe a munkába bekapcsolódik Róma és még sokkal nagyobb mértékben, különösen a század második felétől kezdve Bécs kulturális hatása. A döntő lépések azonban a magyar intézményekben történtek meg. Mindazok a kiemelkedő román személyek, akiknek a nacionalizmus fejlődésében a század első felében jelentős szerep jutott, erdélyi iskolákban tanultak, mint Pataki János, Klein Ince és Aron Péter püspökök, Dobra Péter királyi főügyész, Kotore (Cotorea) Gerontius szerzetes és mások. Itt ébredtek rá annak a tudatára, hogy a román nép fényes ősökkel, az ókor leghatalmasabb birodalmát létrehozó rómaiakkal dicsekedhetik. A dicső eredet felismerése mélyenszántó lelki folyamatot indított meg a román ifjak keblében és olyan önbizalommal töltötte el őket, amely szöges ellentétben állt a román nép alacsony helyzetének szemléletéből származó csüggedtséggel.

A latinság felismerésének élményénél nem csekélyebb értékű az értelmiségi réteg kifejlesztésének lehetővé tétele az erdélyi iskolákban tanuló román ifjak kinevelése által. Mint már említettük, román származású értelmiségi egyének egészen csekély számban a multban is voltak, ezek azonban a románságtól, mint vonzóerő nélküli közösségtől, lelkiileg teljesen elszakadtak és vagy a római katolikus és a protestáns egyházak valamelyikébe, vagy a magyar nemesség révén önkéntesen a magyar nemzetbe olvadtak bele. A magasabb életformát képviselő, különleges jogokkal ellátott, általában eléggé jó anyagi helyzetben élő, aránylag művelt magyar nemesi réteg nemcsak a XVIII. századig, hanem még a XIX. században is rendkívül mély és erős vonzóerőt gyakorolt a nemmagyar elemekre és egyik legfőbb tényezőjévé lett az önkéntes magyarosodásnak. Mondanunk sem kellene, hogy az említett asszimilációs folyamatnak semmi köze sincsen a modern liberális korszakban oly sokat emlegetett erőszakos beolvasztási kísérletekhez. Ha valahol erőszakos beolvasztási törekvés érvényesült, az kizárólag vallási téren fordulhatott elő, de akkor is rendszerint csak unitus-ortodox viszonylatban, ami nem érinti a románság nemzetiségi állagát, vagy – ritkábban – római katolikus-unitus vonalon, ez

pedig számszerint jelentéktelenül csekély eredményre vezetett. A kálvinista vallás vonzóereje a katolikus túlerejű XVIII. században, amikor a protestáns egyházak is a szorongatottak közt szerepeltek, természetesen csekély volt. A katolikus prozelitizmus aránylag mégis komoly következményekkel járt, mert éppen a legműveltebb román rétegre vonatkozott, vagyis arra a társadalmi kategóriára, amely alkata révén a leginkább alkalmas nacionalista szerep vállalására és az öntudatosodás folyamatának lebonyolítására. Klein Ince püspök és az unitus zsinatok tisztában voltak a folyamat jelentőségével és tiltakoztak ellene.¹ Felemelt szavuk a nacionalizmus elhatalmasodásának jele. Ezzel kapcsolatban itt egy kis kitérésre kell vállalkoznunk.

Az önálló állami lét és alapos szervezet nélkül élő erdélyi román nép összetartozási érzése nem valamely nemzeti érzésen, sem nem a közös eredet, a közös nyelv, a közös törekvések egybefogó hatásán alapult, hanem mindenekelőtt a közös ortodox valláson, vagy még helyesebben: a közös ortodox életformán. Az ortodoxia természetesen nemcsak az erdélyi románságra vonatkozott, hanem a két dunai fejedelemség románságára is, sőt azon túl az egész keleteurópai és délkelet-európai ortodox világra, mint szellemi egységre, amelyet keleteurópai ortodox internacionálénak lehetne nevezni. Ennek a szellemi gyökerei a balkáni görög-szláv világba nyúlnak vissza, hatalmi kifejezője és fővédője azonban a hatalmas pravoszláv Oroszország.² Számos XVII. és XVIII. századi adat teszi kétségtelenné ennek a szellemi közösségnek a létét.³ Az összetartozási érzés alapja tehát az egy valláshoz való tartozás, ami a népi hovátartozásnál is erősebb kapocs. Az erdélyi román nacionalizmus kiteljesedése ezért mindenekfelett a vallás primátusának megszűnéséhez és a nemzetiség vezetőszeropének kezdetéhez fűződik. Mint minden átfogó szellemi folyamatnak, ennek az átváltozásnak határmesgyéje sem állapítható meg évszerinti pontossággal. Bizonyos idő után csak az tűnik ki, hogy a nemzetiség már felülkerekedett. Természetesen a nemzetiség nem hirtelenül jelenik meg a történeti színen, ott rejlik már lappangó lehetőség formájában a népben és a népi összetartozási ösztönben is. (A nemzetiség szó az egész

¹ *Acte sinodali* II, 88 (1739).

² S. Dragomir: *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII.* (An. Ac. Rom. Mem. Secț. Ist. s. II. t. XXXIV. 1911–12.); *Relațiile bisericești ale Românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII.* Sibiu, 1914 és *Ist. desrob. bis.* II. Sibiu, 1930.

³ V. ö. I. Tóth Z.: *A román nemzettudat kialakulása.* Budapest, 1942. 26–32.

népi-nemzeti fogalomkör összefoglaló kifejezése.) A nemzetiségi jelenség diadala az únió mozgalma nélkül a XVIII. században még aligha következhetett volna be.

A nemzetiségi összetartozás gondolata ezek szerint felváltja a vallási összetartozás elvét és új korszakot nyit a román nacionalizmus fejlődéstörténetében. Lehetségessé mindezt az erdélyi és magyarországi iskolák kulturális tevékenysége és a vallási únió tette. E két tényező közül még az utóbbi szerepét kell világosabban megmagyaráznunk.

V.

A nacionalizmus kialakulási folyamatának alanya és hordozója, a román nép, közösségileg és szellemileg a XVIII. század küszöbéig az ortodoxia uralma alatt állott. A protestáns behatolási kísérletek csak ideiglenes és részleges sikerekre vezettek, de szellemileg olyan formákkal látták el a románságot, amelyekkel az erdélyi ortodox románság azelőtt nem rendelkezett: anyanyelvi kultúrával, nyomdával, az irodalmi élet kezdeteivel. Lényegében Nyugat műveltsége igyekezett behatolni Kelet mozdulatlan kultúrvilágába. A katolikus uralom alá kerülő Erdélyben Nyugat előretörésének egy újabb és sikeresebb korszaka következett: a vallási únió mozgalmaé.

Az únió a románság iskoláztatásának és kiművelésének ügyét programja előterébe helyezte, – természetesen vallási (és nem nemzetiségi) célkitűzéssel. Nyugat újabb előretörése indul meg tehát Kelet ellen, s a harc színtere a román nép. A hatás európai szempontból is érdekes eredményre vezet. Erdélybe a románsággal Kelet hatolt be és terjeszkedett a nyugati jellegű magyarság és szászság rovására. Az únió ellentétes irányú kultúroffenzíva, amely az egész erdélyi románság katolizálását, tehát Keletnek Erdélyből való kiküszöbölését tűzte ki céljául. Az offenzíva eleinte látszatsíkerre vezetett és Kollonichék azzal az érzéssel tekintettek az erdélyi románságra, mint amelynek katolizálása az úniós nyilatkozatok révén befejezett tényé vált. Az úniót végrehajtó tényezők nem ismerték az ortodoxia világát és szellemi alkatának lényegét, innen származik nagy illúziójuk az úniót illetően, ami a század első hat évtizedében uralkodó maradt. Az ortodox magatartás lényege a legtökéletesebb konzervativizmus, a semmit meg nem változtatás elve. A legcsekélyebb változtatás szentségtörésszámba ment, a pozitív javítás szükséglete pedig, a tökéletesség elértségéről való meggyőződés mellett, egyáltalán nem merült fel. Az amúgy is a

hagyományok meghatározó ereje alatt élő nép ortodoxiája természetesen még fokozta a fenti adottságot. Az únió létrehozóinak erről nem volt fogalmuk, ezért elégedtek meg a külső, statisztikai és közigazgatási sikerrel, az ortodoxiára kent vékony mázzal, amely az első nyomásra vagy ütésre megrepedezik és nyomtalanul lepattozik. Mialatt Athanasius és Pataki elhitették Béccsel, hogy minden erdélyi román unitussá lett, addig a valóságban az uniált papság és nép lelkében semminemű változás nem történt, az ortodoxia békésen és zavartalanul élt bennük tovább.¹ A küzdelem első szakasza, látszólag az únió teljes sikerével lezárult. Az ortodox egyházszervezet de iure megszűnt létezni és automatikusan átalakult unitussá. Csak idő kérdése volt azonban, hogy a hamis látszat káprázata eloszolják és a változatlan ortodox valóság ismét a felszínre kerüljön.

Mi volt tehát az úniós offenzíva eredménye a század első felében? A látható ortodox egyházszervezet eltüntetése. Igazi eredmény a nép körében nem volt, vagy csak egészen elenyésző mértékben. Nyugat a felszínen győzelmet aratott; a mélységben gomolygó erők változatlansága azonban a küzdelem jövőjé felújulását ígerte. Valóságos sikere volt azonban az úniónak az iskolai nevelés terén. Kialakította az első nyugati értelemben vett művelt erdélyi román réteget és ezt az únió szolgálatába állította. Kiemelkedő képviselőit Pataki János és Klein Ince püspökök és Dobra Péter fiscalis director személyében szemlélhetjük.

Ez a siker nem is annyira az únió, mint inkább a románság nemzetváltása szempontjából döntő. Létrejött egy olyan átmeneti állapot Kelet és Nyugat közt, amely megőrizte az ortodoxia égisze alatt élő román népegyüttest, de ugyanakkor megszerezte a Nyugat nyújtotta fejlődési lehetőséget is a katolicizmusban. A mozdulatlanság, a rideg konzervativizmus elve meg volt törve. Nyugat formailag lehasította Erdély románságát az únió által a keleteurópai ortodox internacionálé tömbjéről és beiktatta Közép-Európába, tényszerűen pedig meghódította magának a nevelés fegyverével a románság egy csekélyke, de szellemileg jelentős hányadát és beoltotta a nyugatiságot az erdélyi románság keleti szellemi vérkeringésébe. Ezzel megbontotta az erdélyi ortodox románság szellemi egységét és egy olyan harcot indított meg, amely mind szellemileg, mind testileg hatalmas belső küzdelemre vezetett a románság körében. A támadó fél a dinamikusabb katolicizmus és únió,

¹ Még 1761-ben is arra hivatkoznak, hogy nincs tudomásuk róla, mintha unitusokká lettek volna. Dragomir: *Ist. desr. bis.* II, 48. sz. 357 és N. Iorga: *Sate și preoții din Ardeal.* București, 1902. 255.

a megtámadott az inkább védekezésre, megőrzésre beidegzett ortodoxia. A küzdelem kiterjedése tulajdonképpen európai méretűvé növekedik: az únió pártfogói Bécsben székelnek, az ortodoxiáé a román fejedelemségekben, de még inkább a szerb Karlovicban és főként Moszkvában és Szentpétervárott. A küzdelem külsőleg az ortodoxia álláspontjának felülkerekedésével végződik és Bécs, felismerve félszázadnál hosszabb ideig tartó illúzióját az únió elterjedtségét illetően, 1761-ben visszaállítja az erdélyi ortodox püspökséget. Lényegében véve nem is ortodox győzelem volt ez, hanem kompromisszum a két ellentétes álláspont közt. Közben ugyanis az únió lassankint felülről lefelé mégis tekintélyes eredményeket ért el, sokhelyt, különösen Észak-Erdélyben, a népet is megnyerte magának és így immár tényszerűen is megvalósult az unitus egyház, amelyet a jövőben inkább görög-katolikus egyháznak szokás nevezni.¹ Az erdélyi románság vallási megoszlása ezzel tényé vált. Az erdélyi román nacionalizmusnak a fejedelemségeknél hamarabb történt megvalósulásának ez volt az ára.

Az únió nemzetiségi alakítóhatását azonban az elmondottakból nem érthetjük meg egészen világosan. Az únió felszínre vetett egy politikai érdekközösséget, amely az értelmiségi réteg csíráját képező papságnak és csekélyebb mértékben a világi román népi eredetű nemeség egy részének osztályjellegű együttesével azonos. Ennek semmi köze sem volt a dáko-román gondolathoz. Lehetséges, hogy tagjai közül egyesek ismerték a latinnyelvűség és a római eredet tételét, de teljesen

¹ Klein Ince 1733-ban az únió fikciós felfogásával 85.857 unitus családot mutatott ki. (Összeírását közölte N. Togan: *Români din Transilvania la 1733. Conscripția Episcopului Ioan In. Klein de Sadu*. Sibiu, 1898 és teljesebben A. Bunea Klein-monográfiájában: 302–415). Az únió 1744-i katasztrófája után Aron püspök is összeírta az ország unitusait és ortodoxait, erősen az előzők javára eltúlozva (ld. A. Bunea: *Statistica Românilor în Transilvania în 1750*. Transilvania XXXII [1901], 237–92. Az ortodox II. Pușcariu-val kifejlődött vitája: uo. 1901. évf.). Nála 106.735 unitus és 5.164 ortodox család szerepel. Ezzel szemben Buccownak unitusbarát összeírása 1761-ben 126.652 ortodox és mindössze 25.164 unitus családot talált, ami 151.816 román családot, illetve 759.080 román lelket jelentett, sebből csak 125.820 az unitus. Megjegyzendő, hogy ezekből a számokból levonandó a görög-katolikus és ortodox magyarok pontosan meg nem határozható, de nem túlságosan jelentős száma. Buccow összeírását V. Ciobanu közölte: *Statistica Românilor ardeleni din anii 1760–1762*. (Anuarul Institutului de Ist. Naț. Cluj. III [1924–25], 616–700. Vö. II. Pușcariu adataival: *Documente pentru limbă și istoria*. I. Sibiu, 1889. 244–5. Bunea és Pușcariu vitája: Transilvania XXXIII [1902], 42–4, 96–7 és 130–3.) Kétségtelen, hogy az únió Rednik A. (1764–1772) és Major G. (1772–1782) püspöksége alatt tekintélyesen meggyarapodott, számereje azonban lényegesen az ortodoxiáé mögött maradt, ami-

apolitikus formában. A dáko-román tannak politikummá való átalakulása két forrásból táplálkozott: a gyakorlati élet egy véletlenszerű összefüggéséből és az únió szellemi hatásából.

Az első tényező különösen tanulságos, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy a keleteurópai nacionalizmusok kialakulásában nem kell feltétlenül mindig a nyugati szellemi áramlatok hatását keresni. Klein Ince egy szebeni szász nőtől Szeben kültelkén egy telket kap ajándékba (1734), de nem építkézhet rajta, mert a város magistratusa nem ismeri el a püspök birtoklási jogát szász területen. A kialakuló vitában Klein az Andreanumnál (1224) régebbi érvet keresve elérkezik Traianus császárhoz és ezzel a humanista dáko-román tan politikai színezetet nyer. Felismerése nyomán Klein egy egész kis közjogi rendszert épített ki, egy fikciót, amelynek lényege a románoknak a magyarokét és a szászokét megelőző birtokonbelülisége Erdélyben. A rendi nemzetek jogai szerinte a katolikus valláshoz voltak kötve, a szászok és a magyarok nagy része azonban a reformációval eljátszotta jogait és eme »Verwirkungstheorie« értelmében jogutódjaik az únióban katolikussá váló románok lettek volna.¹ A tétel annyira hamis, hogy az illetékes

kor a század vége felé a laikus gondolkodás elterjedése és az állam fokozódó érdektelenedése folytán az únió sorsa iránt a felekezeti erőviszonyok lassan megszilárdultak.

¹ Klein kérvényében panasolja az uralkodónak: »Quod Domini Saxones Privilegia a Regibus Catholicis, ipsis qua, ejus temporis Catholicis concessa tacendo Nomen Catholici, solum ad Nationem Suam, nunc Lutheranam applicantes, Unicam illam in Terra Regia, seu ut ipsi vocant, Sedibus Saxonice Haereditatem esse velint; caeterisque Nationibus (etsi Catholicis) ex dicta Terra, vel totaliter exclusis, vel in subditatum redactis, Jus dominale, quod nunquam habuerunt, defacto sibi appropriare conentur. Hinc etsi constet Nos priores utpote a tempore Trajani Imperatoris Transylvaniae Incolas esse, et duplicibus piae Memoriae Imperatoris Leopoldi Privilegiis tempore Unionis clementissime clero et nationi concessis Incorporatos, aliisque pares effectos exstitisse, his tamen et alijs rationibus in prioribus nostris Instantiis expressis, non obstantibus nos exhaereditare excludereque conantur et tam emendi, quam alioquocunque modo aliquid appropriandi facultatem nobis denegare nituntur.« *Erd. Kanc.* 93: 1735. (A kancellária április 18-án tárgyalta.) – Egyik, Hundegger jezsuitához írt magánlevelében (Bécs, 1735 mára 19.) hasonló hangot üt meg: »miror enim ego, quod non erubescant Domini Saxones privilegia catholicorum regum ipsis non qua Lutheranis, verum qua tunc temporis Catholicis concessa apud Majestatem itidem Catholicam contra religionem catholicam et Diploma Caesareum allegare, ubi exploratum habent illa (etsi quid contra Nos tunc Schismaticos continerent) per posteriora nobis concessa Privilegia sublata esse; sed etiamsi sublata non essent illa cum Domini Saxones terminos illos, intuitu quorum illa collata sunt, transgressi sint, et Nos per Unionem successerimus, nobis potius suffragari de-

tényezők fel sem figyeltek rá, de a balázsfalvi hagyomány megőrizte az alap gondolatot és a századvég nagy román politikai mozgalmában a *Supplex Libellus Valachorum* néven ismert kérvény is erre épült fel. Itt tehát ismét egy termékeny fikcióval van dolgunk.

A dáko-román tan irodalmi hatásának pályáját egészen pontosan nem ismerjük.¹ Bizonyos, hogy nem az első esetben találkozott vele az erdélyi románság, amikor Klein Ince 1734 végén, vagy 1735 elején Bécsben megvásárolta Cantemir Demeter moldvai fejedelem a század elején írt *Hronicul*-jának, a moldvai krónikairódalom legkiemelkedőbb művének egyik románnyelvű kéziratát,² – de annyi bizonyos, hogy ez az élmény minden más irodalmi hatásnál mélyebb nyomokat hagyott az erdélyi román nemzetiségi fejlődésben. A *Hronicul*-ban Klein nemcsak a románok régi történelméről kapott rendkívül szélesen megfestett, az adatok áradó gazdagságával megrakott képet, hanem egyúttal mintát és példaképet is talált a nemzetiségi magatartásra.³ Cantemir a Klein utáni nemzedékek egyik főihletője lett.

A másik nemzetiségfejlesztő tényező az úniónak egy olyan irányú látása, amely a kutatók figyelmét eddig elkerülte. Az únió mint vallás nem kellett a románságnak addig, amíg a római eredet gondolata gyökeret nem vert a sarjadzó unitus értelmiség tudatában. Addig az únióhoz való csatlakozás, az únió kínálta előnyök opportunistá-

berent. Hoc demonstrare Dominos Saxones oporteret, quod divi isti reges e terra sua, utpote regia, religionem catholicam tunc terram illam incolentem, successu temporis inde eliminandam esse voluerint, non autem quod subreptitias abalienationes aut petitiones praejudiciosas fieri cautum sit. Non scio itaque quo fundamento Amplissimus Magistratus dicat, nullum acquisitionis aut donationis aut alio quocumque titulo jus fundi mihi competere in fundo Saxonico posse, multo minus in metropoli illa. Nos enim a tempore Trajani, adhuc antequam natio Saxonica Transilvaniam intrasset, in terra illa regia haeredem egimus integrasque possessiones et pagos usquedum possidemus, licet millenis miseriis, et variis oneribus utpote a potentioribus oppressi. Proinde Nos etiam veri haeredes in terra seu fundo regio sumus, cum per Diploma Leopoldinum incorporati in verosque Patriae filios ubique in Transilvania aequae ac alii adoptati simus. «
Nilles II, 528.

¹ A lehetőségek felsorolását ld. Gáldi L. tanulmányában: *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transylvanie* (Revue d'Histoire Comparée 1943, 70. kk.).

² A kézirat megvételének időpontjára nézve ld. sajtó alatt lévő tanulmányomat: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada*. II. rész. 2. fej.

³ *Hronicul vechimei a Romano-Moldovlahilor*. Kiadta Gr. Tocilescu. Bucuresci 1901. Különösen 180.

felhasználása egyéni és osztályérdek hajhászása volt. Csak akkor kapcsolódott őszintén az únióhoz a román értelmiség, amikor a római katolikus egyház rómaisága és saját népének rómaisága tudatossá vált benne. Az ortodox vallási közösség és az unitus vallási közösség közt létrejött az aranyhíd, amelyen a román értelmiség kényelmesen átsétálhatott. A lényegében ortodoxnak megmaradt, csak formailag unitus románság számára most már megfelelő alkalom adatott arra, hogy belső meggyőződése szerint is átléphessen egy másik vallási közösség, a katolicizmus (illetve az únió) táborába; ezalatt az együvé tartozásnak, hogy úgy mondjam, anyagi alapszövedéke természetesen változatlanul az etnikum maradt, amely a maga során az unitusok szemléletében szintén római eredetűnek kezdett feltűnni. A római nyelvűségnek, a római származásnak és az egyház rómaiságának a tudata egy új, egységes szemléletben a román nacionalizmus szerves tartozékként kezd hatni. Csak egy lépés kell még ezután, hogy a felvilágosodás eszmekörének betörése a román szellemi világba uralomra vigye a laikus életszemléletet és ezzel létrehozza a modern értelmű román nacionalizmust előbb a nemzetiségi, majd a nemzeti öntudat fokán.

Az únió nemzetiségfejlesztő szerepét különösen a Kolozsvárott és Nagyszombatban tanult Kotore Gerontius tanúsága (1746) világítja meg. Kotore nyilatkozatában a románság mint vallási és ugyanakkor mint nemzetiségi közösség jelenik meg. A nemzetiség célja nála a lelki üdvösség elérése; a románság földi boldogulásának feltétele pedig az igaz katolikus egyházhoz való tartozás. A tőle való elszakadás szomorú következményeit a görög nép esetével példázza, amely a katolicizmussal való szakítása miatt bűnhődött Konstantinápolynak a török által történt elfoglalásával és birodalma pusztulásával. A román nemzetiség példaképeül a régi rómaiakat állítja oda, akik a román nép közvetlen elődei. Ha a görög nép pusztulásra jutott a római egyháztól való elrugaskodása által, mennyire inkább el kell pusztulnia a rómaiak utódjának, a román népnek, ha nem ragadja meg az únió visszatérési alkalmát. A *visszatérés gondolata* az únió és a román nemzetiségi ébredésnek egyaránt főjelszava lesz. Ez a gondolat tökéletesen megfelelt az ortodoxia konzervatív szellemiségének és azt az érzést keltette az únióló elemekben, mintha semmi újítás sem történt volna. Ez a kulcsa az únió sikeres szereplésének az erdélyi román nacionalizmus történetében. Kotore a román nép igazi hazájának még Havasalját (Țara Românească–Román föld) tartja, Erdély politikai uralmára vonatkozó igénynek nem ad hangot, mert a

magyar államiság gondolata a románság tudatában még töretlen.¹ Így kapcsolja oda a rómaiság gondolata az unitus értelmiség színéjává a katolikus egyház görög rítusához.

Az únió és a dáko-romanizmus kölcsönösen megtermékenyítették egymást. A katolikus iskolákban szerzett latin tudás és történelmi műveltség segítségével a latin nyelvi eredet és a római népi származás tudata apolitikus tényezőből politikai gondolattá és programmá lett. Viszont a rómaiság gondolata a fényes eredet humanista büszkeségén keresztül lehetővé tette a »római« egyházhoz tartozó únióhoz való őszinte odakapcsolódást. E szellemi folyamat következtében az únió nemcsak nem vált ártalmára a román nemzetiségnek, hanem éppen ellenkezőleg, megadta az erdélyi román nemzetiség kibontakozásának művelődési feltételeit. Ettől kezdve az únió lesz a román nemzettéválás főtényezője. Míg a népileg öntudatlan, történelmi tudat nélkül élő románság az únión keresztül csakhamar a latinizálás, majd a magyarosodás ösvényére tévedhetett, a dáko-román meggyőződésű unitus értelmiség már a maga római eredetre mutató népvoltát kezdte többre becsülni az addig bámult és áhított magyar nemesi nemzetnél és saját nemzetiiségének öntudatos építője lett.

Az első őszintén öntudatos unitus románál, Pataki János püspök-nél² semmi nyomát nem találjuk a rómaiság tudatának, annál erősebb benne a vallási közösséghez való tartozás tudata. Klein Ince eleinte szintén nem dáko-román vonalon álmodja meg nemzetiségi felfogását, hanem rendi vonalon: a románság negyedik nemzetté emelése és a II. Diploma Leopoldinum pozitív pontjainak érvényesítése által. Csak később jelenik meg gondolkodásában a római örökség korszakalkotó eszméje és az ő elméje szülte meg a felfedezésből származható politikai lehetőségeket is. Ezért nevezhető ő a legelső igazán öntudatos erdélyi román nacionalistának és ezért tekinthető ő a román nemzetiségi gondolkodás megalapítójának. Tudatosan kívánja építeni a román nemzetiséget. Pályája elején még inkább a papság osztályérdekeit képviseli, később a világi nemesség érvényesülése érdekében

¹ Kotore (Cotorea) kéziratoss munkájából (*Despre schismaticia Grecilor, vagy Istoria schismeii Grecilor*) közöl részletet A. Bunea: *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau Istoria Românilor Transilvăneni de la 1751 până la 1764*. Blaș, 1902. 371–3. Az egész kérdésre nézve ld. tanulmányomat: *Cotorea Gerontius és az erdélyi román nemzeti öntudat ébredése* (Hitel 1944, 84–95).

² Pataki esete *különálló*, nem hozható kapcsolatba a rómaiság gondolata által öntudatosodó *típus*-sal.

szólal fel. A negyedik rendi nemzet helyének elnyerésére a román népet értelmiségi rétegében politikailag érettnak tartja. A latinosítás veszélye azonban egyelőre még fennáll. A közhivatalok viselésében a katolikusok mindenkivel, még a protestánsokkal szemben is előnyben vannak. Az emelkedés vágya ezen az úton ismét súlyos veszedelemmel fenyegeti a nacionalista értelmiséget, melynek legjobbjai hajlandók egyéni érvényesülésükért a román nemzetiségi és unitus felekezeti érdeket feláldozni. A teológus intézménye ellen is elsősorban a nemzetiségi öntudat tiltakozik Klein Incében és utódaiban, mert a latinosítás előrsét látják a följük helyezett jezsuitában, a latinosításban pedig a nemzetiség veszedelmét. Klein Incében a vallási és a nemzetiségi érzés tragikusan ütközik össze. Előbb a nemzetiség győz lelkében, ezért adott pillanatban az úniótól való elválás gondolata is megvillan elméjében, de amikor elközelgett a cselekvés órája, a valóság brutális erővel figyelmeztette arra, hogy olyanra vállalkozott, amit a kor szelleme még nem tűrt el és így buknia kellett. A tartományi hatóságoknál, a diétán és az udvarnál folytatott küzdelmeiben fő érve: a II. Diploma Leopoldinum nem bizonyult elég erősnek a rendek és a rendekkel kompromisszumban élő udvar akaratának meghajlítására. A dáko-román történeti érv pedig egyelőre még a diplomák erejénél is súlytalanabb volt. Az ismeretes 3. pont kérdése végül az 1744-i szebeni országgyűlés VI. tc.-ben dűlőre jutott, ez ugyanis az unitusok adnumerációját a katolikus rendhez csak »az egyházi és a nemesi előjogoknak örvendő személyekre« értelmezte és ezáltal a köznép kívül maradt a rendiség keretein, »hogy a fejedelemségnek alkotmányos szervezete a felforgatástól ment legyen és sem az oláh, sem pedig más jövevény nép a (rendi) nemzetek közt számot ne tegyen«. A rendek a románság politikai igénybejelentése mögött világosan meglátták Nyugat és Kelet harcát, Erdély hivatását pedig védőbástya mivoltában jelölték meg (»Transylvania exigua tanquam antemuralis exposita«) részben az ortodoxia, részben az orosz ellenében.¹

Az 1744: VI. törvénycikkkel és Klein bukásával lezárult a román nemzetiség történetének egy mozgalmas és szellemi eseményekben gazdag kora. A sikertelen közjogi harcok után most már új utakkal kísérletezik az alakuló román nemzetiség.

¹ Vargyasi Daniel István emlékirata az 1744-i országgyűlés alkalmával: *De intestinis Transylvaniae malis et eorum remediis curativis*. Közli Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Kolozsvár, 1913. Az idézett szavak: 188.

VI.

Az 1744-i országgyűlés tisztázta az únió közjogi fogalmát és véglegesen kihúzta a II. Diploma Leopoldinum méregfogát. Klein Ince közjogi harcainak alapja tűnt el vele. Az elv bukását nyomon követte a harcosé: 1744 decemberében Klein Bécsből Rómába menekült és onnan 1768-ban bekövetkezett haláláig soha haza nem térhetett. Alapjában véve korszerűtlen jelenség volt, pontosabban: megelőzte korát és kortársait. Utódjai a püspöki székekben és a románság vezetésében lemondtak a politikai természetű harcokról és más irányban kerestek a románság számára érvényesülést. Ez a lemondás nem azonnal következett be, a klérus 1748-ban egy kérvényben sorakoztatta fel sérelmeit és fejezte ki kívánságait. A kérvény jellegénél és tartalmánál fogva az 1791-i *Supplex Libellus Valachorum*-mal hasonlítható össze. Ez is a dákoromán szellem hatását mutatja, kifejezi a románságnak római eredetét, előkelő származását Erdélyben és követeli negyedik rendi nemzetté emelését. Érvei és egész szelleme a Kleiné, bár szerzője nem a száműzött püspök, hanem Major Gergely és Kalyáni (Caliani) Sámuel balázsfalvi bazilita szerzetesek.¹ Sikertelensége után közel félszázadon keresztül nincsen politikai megmozdulás Erdély románsága körében.

A közjogi küzdelmek helyett az előtérben az únió és az ortodoxia közti heves küzdelmek jelennek meg. Klein püspökségének utolsó évében egy egyszerű és tudatlan szerb szerzetes, Visarion tűnt fel Dél-Erdélyben és prédikálásával egyszeriben felborította az únió félszázados látszateredményeit. A nép csak Közép-Erdély egyes részein és Észak-Erdélyben maradt hű az únióhoz, egyebütt szakított vele. Az úniót pártfogoló kormányhatóságok segítségével hosszas, polgárháborúra emlékeztető küzdelmek kezdődtek, amelyek az ország belbékéjét teljesen felforgatták és néha valósággal tűrhetetlen helyzetet teremtettek. Az ortodoxok jórésze többé hallani sem akart az únióról és állhatatosan megmaradt ősi hitében. Mindez megszakításokkal 1761-ig tartott, amikor Mária Terézia Buccow tábornokot küldte ki Erdélybe teljhatalommal rendet csinálni. Sikerült neki előbb szép szóval leszerelni a szinte kis királyi tekintélyre emelkedett Sophronius szerzetest, majd erélyes fellépéssel és erőszakkal fejezte be a békéltetés munkáját. Az udvar kénytelen volt az únió fikciós felfogásával végleg szakítani és a budai szerb

¹ A kérvény és a rávonatkozó irományok: *Erd. Kanc.* 338: 1748. Nyomtatásban megtalálható Buneánál: *Din ist. Rom. Episcopul Ioan Inocențiu Klein.* Blaș, 1900. Fűggelék. I, 275–87.

püspök, Novaković Dénes személyében külön erdélyi ortodox püspököt nevezett ki.

A száműzött Kleint hosszas alkudozások után 1751-ben sikerült csak lemondatni, utóda Aron Péter Pál lett (1752), aki tanulmányait Kolozsvárott, Nagyszombatban és Rómában végezte és Klein szellemének egyik örököse volt. Az askzétikus szellemű Áron súlyos harcokat vívott az ortodoxia ellen, miközben az únió egy bizonyos ponton már-már a végromlás szélére jutott és csak Buccow küldetése mentette meg a menthetőt (1761). Novaković püspöki kinevezésével az únió súlyos vereségének mérlege zárult le és végleges győzelmének reménye is elveszett. Az únió megmaradását csak annak köszönhetette, hogy az idők folyamán elegendő számban nevedtek fel római tudattal rendelkező vezető papok és még inkább annak, hogy a néha igen erélyes hatósági támogatást élvező únió az ortodox vallási gyakorlatot úgyszólván semmiiben sem másította meg, és a nép, ha idegen izgatás nem érte, alig vett tudomást a változásról. Visarionhoz hasonlóan más izgatók is felléptek és az unitus papok ellen izgatták a parasztokat. A kedélyek felzaklításában tekintélyes része volt a karloviçi érsekeknek, különösen Nenadović Pálnak. Ezek maguknak követelték az erdélyi románság feletti egyházi főhatóságot, de ezt az állam nem tűrte, nehogy Karlovicnak és az illír (szerb) nemzetnek politikai súlya túlságosan megnövekedjék. A történeti Erdélyen kívüli románok (Bihar, Arad, Bánság) úgyszólván a szerb egyházfőiség alá tartoztak. Érthető, ha egy bizonyos idő múltán az erdélyi ortodox románok is megkívánták az illír nemzet rendkívüli előnyöket biztosító politikai jogait és maguk is Karlovic alá rendelésüket kérték. Az erdélyi románok ragaszkodása a szerb érsekhez abból magyarázható, hogy bennük a vallási összetartozás érzése sokkal erősebb volt a népi összetartozás kötelékénél. Az ortodox románság népi öntudata egy jó félszázaddal az unitusoké után, a század vége felé fog felébredni; jele az, hogy többé nem szerb, hanem román püspököt követelnek maguknak. Jellemző a vallási összetartozási érzésre az is, hogy például Sophronius fél Erdélyt felkavaró mozgalma, amelyben jórészt jobbágyok vettek részt, a legcsekélyebb társadalmi igényekkel sem lép fel (jóllehet tudvalevően ebben az időben a jobbágyságnak bőven lett volna panasznivalója), hanem megmaradt a pusztán vallási követelések mellett. A román fejedelemségekkel sűrű és közeli kapcsolatot fenntartó erdélyi ortodoxia már az ottani török fennhatóság miatt sem veti fel a fejedelemségekbeli érsek főségének kérdését.¹

¹ Az itt felsorolt események bőséges tárgyalását ld. *A. Bunea* fentebb idézett, Klein Incéről, valamint Aron Péterről és Novaković Dénesről írt monográfiáiban

Legnagyobb biztatója és támogatója az erdélyi ortodoxiának mégis Oroszország volt, a minden ortodoxok feletti pártfogás igényével fellépő cárok, különösen Erzsébet cárnő. Már a XVII. században megtalálták – szerb példára – az erdélyi románok is a Moszkvába vezető utat, s a XVIII. század közepe táján az erdélyi panaszlók kéréseit Erzsébet cárnő bécsi követe útján Mária Teréziánál is szóvá teszi (1752), úgyhogy az erdélyi ortodox románság miatt a két birodalom közt kényes külpolitikai helyzet támadt, amit csak a tapintatlan Bestužev-Rjumin követ felváltása enyhített.¹

Egyébként az ortodoxok a század végéig messze elmaradnak az unitusok nemzetiségi gondolkodásának fejlettsége mögött. Az unitusok művelődési szempontból tekintélyes eredményeket értek el, hála az állam gondoskodó figyelmének, amellyel az úniós ügyeket, elsősorban a katolicizmus érdekében, de politikai okokból is figyelemmel kísérte. A kormányzat ugyanis, nem is mindig alaptalanul, az orosz beavatkozás és terjeszkedés veszélyét látta az erdélyi ortodoxia keleti kapcsolataiban.² Az únió alkalmas eszköznek bizonyult a Kárpátokon innen és túl élő ortodoxok egymástól való szellemi elválasztására és az államhatárok biztonságának növelésére. Hasonló célt szolgált a Buccow által felállított két erdélyi román határőrezred, az I. orládi délen és a II. naszódi északkeleten. Az únió teljes sikere egyszersmindenkorra megszüntette volna az ortodox expanzió veszélyét. Miután azonban az ortodox püspökséget, főként magának a románságnak ellenállása miatt, Bécs kénytelen-kelletlen visszaállította, legalább arra igyekezett, hogy neki anyagilag és

és S. Dragomir szintén idézett kétkötetes művében (*Ist. desrob. bis.*). Magyar részről főként Jancsó Benedek nagy műve (*A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Budapest, 1896) és Tóth András tanulmánya (*Az erdélyi román kérdés a 18. században*. Budapest, 1938) forgathatók haszonnal.

¹ Részletesen foglalkozik vele S. Dragomir: *Relațiile* és *Ist. desr. bis.* II. k. V.ö. *Erd. Konc.* 297: 1750; H. Uebersberger: *Russlands Orientpolitik in den leizten zwei Jahrhunderten*. I. Stuttgart, 1913. 250 és N. Densușianu: *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria*. Bucuresci, 1884. 416. l., 1. j.

² Az erdélyi románság és az oroszok közti érzelmi kapcsolatokra nézve lásd a malomszegi pap nyilatkozatát 1699-ben: »Én az atyámtól maradt vallásomat nem változtatom, az mely vallást az Muszkák, Görögök tartanak, abban akarok meghalni.« Dragomir: *Ist. desr. bis.* I, 17. Biharban egy öreg pap 1754-ben úgy tudta, hogy az ortodox egyház feje az orosz cárnő (St. Lușa: *Istoria bisericească a Românilor bihoreni*. I. Oradea, 1935. 38). (Naszód vidékén 1758-ban Erzsébet cárnőtől várnak segítséget (V. Șotropa: *Revolta districtului năsăudean*. Arhiva Someșană XX [1937], 158, 164). 1769-ben, Nagy Katalin román vonatkozású tervei idején, orosz bevonulással való fenyegetőzés is előfordult (Tóth A.: *Az erdélyi román kérdés a 18. században*. Budapest, 1938. 47. l., 199. j.), stb.

jogilag kiszolgáltatott szerb nemzetiségű egyházfők kerüljenek a püspökség élére. Valóban Novaković, majd Kirillović és Nikitić püspökök alatt az únió sokkal nagyobb sikereket ért el, mint az ortodox püspökség szünetelése alatt, úgyhogy Bécs bölcsesége folytán az unitusok valóságos protektorokat találtak az ortodox püspökökben. Az únió úgy talpra állt, hogy az Aron (1752–1764) után következő Rednik (Rednic) Atanáz (1764–1772) és Major (Maior) Gergely (1772–1782) püspökök¹ alatt kialakult az ortodox-unitus számarálynak nagyjából máig érvényes képe.²

Az ortodoxia tehát a nemzetiség fejlődésében a népi megőrzés feladatában játszott nagy szerepet, a népi ösztön fokánál azonban nemzetiségileg a század második feléig nem jutott túl. Politikai jelentőséget csak külföldi kapcsolatai kölcsönöztek neki. Az únió a román művelődés eszményei megalkotásával, a műveltség megvalósításának kezdeteivel és nemzetiségi gondolkodás kialakításával nemzetiségileg messze felülmúlta az ortodoxia jelentőségét.

VII.

Minek köszönhető a románság, hogy az unitus értelmiség működésén keresztül a nemzetiségi gondolkodás a megvalósulás felé közeledett?

A román nemzetiséget legjobban a hagyomány és a vele szorosan összefüggő ortodoxia fejezi ki. Az etnikum a fő jellemzője, az únió például már csak járulék, amely nélkül a román nemzetiség jól elképzelhető. Mégis e járulék az a tényező, amely az erdélyi román népet fokozatosan nemzetté tette. A nemzettéválás folyamata nem a román nép önerejéből táplálkozott. Ha magára marad, a kifejlődés sokkal, talán egy századdal később következett volna be. A román nemzeti önerő az adott politikai, társadalmi és műveltségi viszonyok mellett elégtelennek bizonyult. Az ortodoxia példája mutatja, hogy a nemzettéválás folyamatához nélkülözhetetlen magasabb műveltség külső hatás nélkül nem valósulhatott meg. Igaz ugyan, hogy az erdélyi ortodoxia sem maradt külső szellemi támaszok nélkül, de ezek is az ortodoxia

¹ Rednik és Major püspököknek a szakirodalomban meglehetősen elhanyagolt szerepéhez ld. idézett sajtó alatt lévő tanulmányomat.

² Az említett közismert adatokra nézve A. Bunea és S. Dragomir *i. m.*-in kívül ld. még I. Mateiu: *Vacanțele Mitropoliei ortodoxe din Ardeal în veacul XVIII.* Cluj, 1922.

világából indultak ki és gyors fejlődést statikus világszemléletükkel nem válthattak ki. Az önerejére hagyatkozó román nemzetiség Erdélyben ezek szerint csak a balkáni-szláv-ortodox kultúrvilág fokán fejleszthette volna ki nemzetiségét. A gyorsütemű nemzetiségi fejlődés a balkáni népeknél is csak a nyugati szellem hatására indulhatott el. Talán a legjellemzőbb különbség a keleti és a nyugati nemzetiség közt, hogy az előbbi inkább statikus, az utóbbi pedig dinamikus jellegű. Az ortodoxia a nemzetiségi jelenségek felett annyira uralkodott, hogy ezekre is kiterjesztette mozdulatlan megőrzésre beidegzett természetét. A fejlődés, a haladás elve egészen nyugati jelenség. Ezt az elvet a román nép világába kétségtelenül Nyugat hatása vitte be: előbb az erdélyi protestantizmus ismeretes szellemi eredményeivel, majd a katolicizmus a vallási únió mozgalmával. A maga kitartó, a sikertelenségek láttára sem lankadó térítői buzgalmával az únió elérte, hogy rést bontott az ortodoxia hagyománybástyáján és a mozgás, a haladás, a fejlődés csíráit helyezte el a román nép televényében. Ez Nyugat kultúr-offenzívájának sikere volt, aminek beláthatatlan következményei voltak nemcsak az erdélyi, hanem az egyetemes román nacionalizmusra nézve is. Bár Nyugat szellemi világa más utakon az Erdélyen kívüli románsághoz is elérkezett, de jóval később, úgyhogy az únió előrsi szerepének a román nacionalizmus történetében nincs versenytársa.

A vallási únió nem volt román kezdeményezés, román oldalról tekintve pedig célkitűzése egyáltalán nem volt szellemi és művelődési természetű, hanem a követett elv az anyagi érdek, az opportunizmus volt. Természetesen így az únió munkája eleinte nem a román nemzetiség megvalósítására törekedett. A katolikus oldalról tekintve eredetileg vallási és politikai mű csak lassankint váltott ki a román nép vezetőrétegéből nemzetiségi ellenhatásokat, amelyek azután a román nemzetiség kiépítésére vezettek. Az únió a román papságot a diplomákba foglalt kiváltságok erejével valóságos politikai testületté avatta, amelynek rúgója az osztályérdek és a társadalmi emelkedés vágya volt. Hogyan lett ebből az osztályjellegű rétegből nemzetiségi tényező? Úgy, hogy az addig apolitikus humanista dáko-román tan beleoltódott ebbe a már eleve politikai testületbe és ezáltal politizálódott. Tehát, mihelyt egy politikai tényező magáénak vallotta a folytonosság tanát, a nemzetiségi mozgalom is megszületett. Mint láttuk, ez Klein Ince személyes érdeme volt, az élményt pedig környezete és utódai vették át. A dáko-román elmélet volt ugyanakkor a vallási közösség világát megbontó világi kovász, amely fokozatosan a világi közösség, a nemzetiség gondolatát csúszttatta az ortodoxia helyébe. A változatlan megőrzés ideálját

a jövendőt formáló alakítás ideálja szorította ki. Mindez természetesen eleinte csak egy kicsiny szellemi élcsapatra vonatkozott. A fejlődés elvének hatása azután nemsokára mutatkozni is kezdett az únió építőmunkájában.

A római öntudat Klein Incéről környezetére is áterjedt. A vele közvetlen kapcsolatban élő esperesek utánarezgik Klein alapélményének hangjait, közülük 26-an 1747-ben egy közös levélben fejezik ki a dáko-román folytonosság gondolatát.¹ Az 1748-i kérvény Erdélyt Dáciának nevezi (így hívták a tartományt a jezsuiták is) és megjelenik benne a »Romano-Valachus« kifejezés és a románok régebbiségének hangoztatása a magyarokkal szemben.² Az egész kérvény annyira Klein szellemét leheli, mintha ő maga írta volna, szerzői tanítványai: Major Gergely és Kalyáni Sámuel. Kotore 1746-ban kelt és már fentebb idézett tanúsága szintén a folytonosság gondolatának mélyreható voltát árulja el ugyanebben az évtizedben. Bár forrásaink csak igen ritkán emlékeznek meg erről a gondolatról, azért egészen nyilvánvaló, hogy a Klein után következő nemzedék átvette az élményt és nemcsak hűségesen megőrizte, hanem az utánajövőknak át is adta.

Az áthagyományozás színhelye Balázsfalva, amelyet az állam juttatott az unitus püspökségnek és ahol Klein 1736-ban rendezkedett be a volt Apafi-birtokon és kastélyban. Itt jönnek létre az únió kultúralkotásai. Az első balázsfalvi nemzedéket az Aron, Kotore, Major, Kalyáni és Rednik neve jellemzi. Ők nemcsak az első művelt román réteg, hanem egyúttal a dáko-román gondolat első hordozói Klein után. Valamennyien személyes kapcsolat útján nyertek indításokat a tevékeny főpap részéről, valamennyien az ő alumnusai és választottai voltak, többen közülük még római száműzetése alatt is évekig személyesen érintkeztek, majd levelezésben álltak vele. Rajtuk és Klein esperesein keresztül a gondolat megtalálta lassankint az utat a közpapság és a világi román nemesség felé és fokozatosan egy egész szellemi érdekszövetkezetet hozott létre, amelynek célkitűzése a római eredetű, de az idők mostohasága folytán elesett románság felemelése volt a régi dicsőség fényes fokára. Klein közjogi fikcióját a románok állítólagos birtokon-

¹ »Notum est... Valachorum in Transilvania inhabitationem historicorum fere narrationem superare notum inquam Transilvaniam Valachis a tot centenis annis nunquam fuisse vacuam, qui sub barbaris ac acatholicis principibus semper sua privilegia tum ac praerogativas habere«. Z. Pâclișanu: *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein 1746–1768*. București, 1924. LXV. sz. 106.

² *Erd. Kanc.* 338: 1748.

belüliségéről szintén Balázsfalva hagyománya őrizte meg és adta át a nagy püspök egyik unokaöccsének, Klein Sámuelnek, aki kifejlesztette és úttörő történelmi művének egyik vezérgondolatává teszi,¹ hogy majd később közvetítésével a Supplex Libellus Valachorumban bukkanjon fel ismét. Így lesz lassankint Balázsfalva nemcsak az úniónak, hanem a dáko-románizmusnak is a fellegvárává, amit a nemzetiség dolgai iránt folyton fokozódó érzékenységgel a magyar nemesség is észrevesz és kifejezésre juttat.² Balázsfalva szimbólumává lesz a román nemzetiség feléledésének, vagy román szemlélettel tekintve, újjáéledésének. A későbbi korok nacionalistái mintegy szent helyre, mély tisztelettel lépnek a nagy szellemi átalakulás színhelyét jelző falak közé.

Vizsgáljuk meg, hogy Balázsfalva és általában a nemzetújító únió tevékenységében mi volt a román önerő és mi a külső, az úniónak és az államnak köszönhető hatás?

Ha az únió alkotásait vesszük szemügyre, feltűnő a külső kezdeményezés túlnyomósága. Már az úniós diplomák, különösen a II. Diploma Leopoldinum, a rend és a szervezettség elvét ültetik el a primitív egyházszervezetű és patriarkális ügykezelésű ortodoxia úniós változatába. Az említett diploma a rendszeres egyházszervezeten kívül az erkölcsök megtisztításának feladatát tűzte ki a papság elé és iskolák alapításának gondolatát vetette fel Gyulafehérvárott, Hátszegen és Fogarason. A Gyulafehérvárról Fogarasra áthelyezett unitus püspökség az uralkodó kegyéből birtokokat kapott ajándékba Alsószombatfalván (fogarasi kerület) és Szamosújvár ott, amelyek évente 3000 forintot jövedelmeztek; ezeket cserélte ki Klein a 6000 forint jövedelmet nyújtó balázsfalvi uradalomra. Az itt épített kolostor emelésének költségeit jórészt a kincstár fizette ki, egy részét az unitus klérus.³ A balázsfalvi alapítólevélben III. Károly király igen fontos művelődésfejlesztő rendelkezéseket tett, iskolák alapítását írta elő (1738-tól kezdve román nyelvű elemi fokú

¹ Négykötetes kéziratos román története a nagyváradai görögkatolikus román püspökség kéziratárában található. Ld. I. Radu: *Manuscriptele bibliotecii episcopiei greco-catolice române din Oradea-Mare. Studiu bibliografic.* (Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. s. III. t. I [1923], Mem. 6. No. 67–70). Első latinnyelvű, 1780 előtt készült vázlatából (vö. Sinkai megjegyzését az *Elementa* előszavában, BRV. II, 430. sz.) egy balázsfalvi kézirat alapján hosszabb részletet közölt A. Tr. Laurian a bukaresti *Instrucțiunea publică* folyóiratban és a brassói *Foaie pentru minte* 1862-i évf.-ában. Részletesebben ld. sajtó alatt lévő jelzett munkámban.

² Pl. *Rettegi György emlékiratai*. Hazánk I (1884), 383 (1761).

³ A balázsfalvi uradalom dolgaira nézve ld. A. Bunea Klein-monográfiájának erre vonatkozó fejezetét (13–26).

iskola működik)¹, és az uradalom jövedelméből évi 972 forintot 3 balászfalvi alumnusnak a római Collegium de Propaganda Fide-ben való neveltetésére szánt.² Ezzel indult meg az erdélyi románok külföldi főiskolákon való rendszeres taníttatása. Az első római alumnusok Kalyáni, Major és Aron voltak. Már előzőleg Pataki püspök Kolozsvár után, mint alumnus Bécsben és Rómában tanult, ő volt az első román teológiai doktor. Minthogy a kolozsvári jezsuita gimnáziumban a legfelsőbb tanulmány a filozófia volt, a teológiai tanulmányok végzésére a román ifjak rendszerint Nagyszombatba mentek, ahol a Fundatio Ianianában helyek álltak az erdélyi román hallgatók rendelkezésére.³ Megjegyzendő, hogy a dákoromanizmus első jelentős képviselői: Klein Ince, Kotore Gerontius és Aron Péter nem római, hanem mind nagyszombati növendékek voltak. A nemzetiség öntudatosodásában oly nagy szerepet játszó főiskolai tanulmányok tehát mind az unió érdemeiről tanúskodnak.

A római alumnatus megszakításokkal egészen 1781-ig tartott, amikor II. József egy tollvonással megszüntette⁴ és helyette inkább Bécs felé irányította a felsőbb oktatást óhajtó román ifjúságot. Nagyszombat vezető szerepét már 1765-től kezdve a császárváros ragadja magához, amikor Mária Terézia a Pazmaneumban 2 ösztöndíjas helyet biztosít az erdélyi románok számára.⁵ Az államvezetésben folyton fokozódó központosító elv már 1775-ben létrehozza az egész birodalom közös görög-katolikus (unitus) papképző intézetét, a Sancta Barbara-szeminariumot, a bécsi felvilágosodás fő közvetítőhelyét az erdélyi románság felé. A Pazmaneum első hallgatói közt ott találjuk Klein Sámuel, akinek a XVIII. század második felének szellemi fejlődésében döntően fontos szerepe van. Ugyancsak ő lesz a Sancta Barbara vice-ephemeriusa is, úgyhogy összesen több mint egy évtizedig szívhatja magába Bécs nemzetközi felvilágosult szellemét. A Sancta Barbara hallgatói közt találjuk Budai-Deleanu Jánost, a jelentős író és Para Jánost, akinek a politikai mozgalmakban lesz tekintélyes szerepe. Világi románok is szép számmal kerülnek Bécsbe, mint az ortodox Mardsinay Dániel és az unitus Nyágai (Neagoe) János és Farkas János, akik, még más román ifjakkal együtt, Sonnenfels tanítványai voltak.

¹ *Erd. Kanc.* 699:1783.

² *Nilles* II, 537.

³ *Nilles* I, 29–32; Finánczy E.: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* II. Budapest, 1902. 136. l., 1. j. I, 29–32; *A Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományeg. tört.* I. k. Hermann: *A hittudományi kar története.* Budapest, 1938. 89–91.

⁴ *Erd. Kanc.* 1982:1781.

⁵ T. Cipariu: *Acte si fragmente.* Blasiu, 1855. 122.

Bécsben fejezte be tanulmányait a nagyenyedi kálvinista kollégium volt növendéke, a híres szemorvossá fejlődött ortodox Molnár János is. Az erdélyi triász két tagja Klein Sámuelen kívül: Major Péter és az új pedagógiai módszert hivatalos tanfolyamon elsajátító Sinkai György is egy-egy évet töltenek Bécsben.¹

A kormány ugyan maga iskolákat nem alapított a románok számára, de nem alapított más nemzetiségek számára sem, mert a közoktatásügy még nem volt állami feladat és azt az egyházak látták el. A kor szelleme szerint tehát az unitus egyház kötelessége lett volna iskolákat alapítani. A kormányrendeletek gyakran sürgették az unitus iskolák és papi szemináriumok felállítását, mégis csak 1754-ben vált valóra Aron püspök buzgólkodására a balázsfalvi latin középiskola terve, amely mellett még egy kezdetleges papi tanfolyamféle is működött. A balázsfalvi gimnázium nemzetnevelői szerepe tehát akkor kezdődött, amikor a katolikus iskolák már egy félszázadnál is hosszabb idő óta alakították a mindinkább izmosodó és öntudatosodó román értelmiséget. A balázsfalvi gimnáziumot alapítója fokozatosan főiskolává akarta kifejleszteni, a filozófiai studiumot be is vezette, de a teológia kiépülését sokáig megakadályozta az a körülmény, hogy az állam, különösen II. József idejében, a papnevelést központi szemináriumokba összpontosította. A Sancta Barbara előbb Egerbe, majd Lembergbe költözött, hogy a jozefinizmus bukásával megszűnjék, s a felsőfokú teológiai oktatás megkezdődött Balázsfalván. A román közoktatás II. József korával kezdődik, ő nevezi ki 1782-ben Sinkai Györgyöt az erdélyi görög-katolikus román iskolák igazgatójává. Tizenkét évi működése alatt mintegy 300 görög-katolikus román népiskolát szervezett meg. Hasonló tevékenységet fejtett ki az ortodoxok közt az Oroszországban tanult Eustatievici Demeter igazgató is. Az erdélyi román iskolaügyet tehát az egész XVIII. században végigkíséri az állam gondoskodó figyelme és részben anyagi támogatása. Úgyszólván nincs az egész században egyetlen kiemelkedő unitus személyiség sem, aki ne az állam vagy a katolicizmus anyagi pártfogásával szerzett volna műveltséget. Ami a köznép kiművelését illeti, Erdély egy jó félszázaddal megelőzte a két román fejedelemség iskolaügyét.

Hasonlóképpen az állam támogató és sürgető magatartásának tulajdonítható, hogy Aron püspök alatt a fejedelemségkorabeli kálvinista román püspökök nyomdája feléledt és működésre képes állapotba került. 1750-ben kiadta a »Floarea adevărului« (Az igazság virága) című

¹ Adatok: az *Erd. Kanc.* lvt.-ból; részletezve id. sajtó alatti munkámban. Ugyanott az egyházi és világi értelmiség alakulásáról további részleteket közlök.

könyvet az únió szellemének védelmében,¹ amit az egyházi könyvek sokasága követett. Az állami gondoskodás kiterjedt a gyakorlati élet kérdéseire is. A balázsfalvi kolostorban elejétől fogva szertelen, egyenetlenkedő, vetélkedő szellem uralkodott; Aron és Rednik aszkézisével Major és Kalyáni világiasabb felfogása küzdött. A viszály hevében többször az állam közbelépését kérték és ez tett igazságot a perlekedő felek közt, ez gondoskodott ellenőrzésével a püspöki uradalom tisztességes és jövedelmező gazdálkodásáról, ez sürgette az iskolák szellemi színvonalának fejlesztését. Egyszóval nemhogy nemzetiségi elnyomásban részesítette volna Balázsfalvát és szellemét, ellenkezőleg: messzemenő és aprólékos dolgokra menő gyámkodásával és gondoskodásával (papnövendékek öltözéke, tankönyvek, stb.) erőteljesen és hathatósan támogatta.² A balázsfalvi Szent Háromság bazilita kolostort a püspökség pápai alapítólevele (1721) írta elő és 1738-ban valósult meg.³ Tisztán román kezdeményezés eredménye volt Aron püspöknek az angyali üdvözletről elnevezett kolostora külön egyházmegyei szemináriummal, amely azonban 1781-ben végleg beleolvadt a Szent Háromság kolostorba és szemináriumba.⁴

Igy növekedik fel Balázsfalván, az állammal a háta mögött egyik nemzedék a másik után és válik a román nacionalizmus zászlóhordozójává. Természetes dolog, hogy az állam nem a román nemzetiség iránti kedvezésből cselekedett, hanem a katolicizmus megerősítése reményében, de ez mit sem változtat a kérdés lényegén. Az állami támogatásnak volt egy nagy hiánya: nem tudta megoldani a görög-katolikus lelkészek anyagi ellátásának és kincstári javadalmazásának nehéz kérdését, erre pénzügyi keretei nem nyújtottak lehetőséget. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a román görög-katolikus nép kulturális törekvéseiben olyan messzemenő jóindulatra és segítségre támaszkodott, amilyenre a magyar kálvinista és unitárius nép egyáltalán nem vagy inkább az ellenkezőjére számíthatott.

Mindebből természetesen nem az következik, hogy a román nacionalizmus megvalósítása Erdély földjén csak a kormány műve volt, bár semmi kétség sincs benne, hogy nélküle ebben a században aligha

¹ BRV. II, 276. sz. 113. 2. kiad. III, 906. sz. 142–6. Az 1. kiad. megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum Todoroszku-gyűjteményében. Vö. C. Tagliavini: *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*. București, 1943.

² Részletes adatok levéltári kutatások alapján id. munkámban.

³ *Nilles* I, 435; *Acte sinodali* II, 93.

⁴ Bunea: *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici*. Blaș, 1902. 296–312 és *Revista Arhivelor* II (1927–29), 427–9.

valósulhatott volna meg. Az alapfeltételeket a román nép tényezői és adottságai nyújtották a fejlődéshez. A dáko-romanizmus éltető bekapcsolódása a folyamatba sem az állam műve volt. Az igazi román pozitívum a papság és a világi nemesség népi összetartozási érzése volt, amely réteg – társadalmi és politikai emelkedési vágyának segítségével, majd az únió által szerzett nyugati műveltségének latbavetésével – a román nemzetiséget a népi ösztön fokáról előbb a népi öntudat, majd Kleintől kezdve a nemzetiségi öntudat fokáig tudta emelni. A román nép adta az egyéniségek egész sorát, akik meglátásaikkal, cselekedeteikkel és vágyaikkal kiépítették a közösségi létnek egész bonyolult szervezetét és kibontakoztatták életének sokrétűségét. Nem lehet azt mondani, hogy a nemzetiségi alakulás az állam és az udvar közbejötté nélkül elmaradt volna, de tagadhatatlan tény, hogy ilyen hamar és az ismert formában semmiesetre sem jöhetett volna létre. Az erdélyi román nacionalizmus történeti kialakulása az erdélyi magyar kultúra szellemi és a Habsburg-birodalom anyagi támogatása nélkül a XVIII. században még nem képzelhető el. Ékes bizonyítéka ennek maga az; erdélyi román ortodoxia, amely legalább egy félszázadnyira maradt el fejlettségben az únió mögött, jóllehet mind az únió közvetett hatása, mind a vallásilag türelmessé váló állam közbejövő segítségével nagyot lendített rajta.

VIII.

Híven ahhoz a felfogáshoz, hogy a nemzetiség egyaránt társadalmi, művelődési és politikai-mozgalmi kérdés, világítsuk meg röviden az erdélyi román nacionalizmus ügyét ebből a három szempontból.

A nemzetiségi öntudatnak hordozóivá Klein Ince nyomán elsősorban esperesei és részben a világi román nemesek lettek. Az embrionális formában jelentkező városi, helyesebben külvárosi román-görög polgárság¹ egyrészt jelentéktelensége, másrészt ortodox hite miatt nem vállalhatott részt a fejlődésből. Megállapítható azonban, hogy mind a papság, mind a nemesség az únió első lépéseitől kezdve érzékenységet mutatott a nemzetiségi jelenségek iránt s éppen ez fogadtatta el vele az úniót, ez tette politikummá a humanista dáko-román tant és általában ez biztosította számára a nemzetiségi fejlődésben játszott szerepet. A románság nemzetiségi felemelkedésének végeredményben rendi gyökerei vannak, mert azon rétegei segítségével volt képes társadalmi és nemzetiségi állapotát megváltoztatni, amelyek örökölt

¹ Különösen Brassóban és Szebenben.

vagy szerzett jogaik révén a rendiség keretei közt tudtak elhelyezkedni. A román nemzetiségi törekvések eme rendi gyökereinek megfelelően célkitűzései is szükségképpen rendi természetűekké lettek. A papság personaliter és realiter igyekezett nemesi voltát elismertetni és magát a kényelmes megélhetéshez szükséges anyagi javakkal ellátni, a román származású nemesség pedig magyar nemesi jogainak érvényesítését követelte a XVIII. század egész folyamán. Kétségtelen, hogy a románok népi másminémúsége hátrányt jelentett számukra a társadalmi és politikai érvényesülésben. Ennek a heterogén népek érintkezéséből természetsszerűleg fakadó – inkább ösztönös, mint tudatos és szándékos – érzelmi ellentét a magyarázata. Egyébként is a nemzetiségi kérdés jelenségei általában nem foghatók meg tisztán a racionális megismerés eszközeivel, mert bennük az érzelm jelentősége legalább is egyenrangú az észével. A gyakorlati életben, a mindennapos érintkezésben az érzelm túlnyomó szerepe kétségtelen. Érzelmileg fogható fel a sok szempontból kedvező helyzetben lévő és állami támogatást élvező unitus papság és a román nemzetiségű nemesség fokozódó elégedetlensége, különösen a század második felében. Csak növelte a visszaso- rítottág érzését a majdnem mindenütt uralkodó nyomasztó szegénység.

Pataki János és Klein Ince püspökök a II. Diploma Leopoldinum alapján mindenekelőtt a papság jogait védelmezték és másodsorban a világi nemességét, nemzetfogalmuk nem is terjedhetett túl eredetileg a két társadalmi réteg keretein. A római eredet tudata azonban alkalmas volt a román nemzetfogalom kereteinek minden osztályra való kitolására, a rómaiság bizonyos ideális nemességgel ruházta fel a dáko-román tan hívője előtt, a rendiség korlátaitól teljesen függetlenül, még az egyszerű román jobbágyot is. A dáko-román tan által kiteljesülő nemzetiségi öntudat ezáltal már a rendi társadalmon is túl utal és az erdélyi románságot saját keretein belül már ezáltal is sokkal kevésbé tette társadalmilag exkluzívvá, mint amilyen például az erdélyi magyar volt saját alacsonyabb állapotú véreivel szemben. Mégis megállapítható, hogy az egész XVIII. század folyamán gyakorlatilag csak a papságból és a világi nemességből toborzódó értelmiség képviseli a nemzetiségi öntudatot, a nép még égi távolságban van minden hasonló jelenségtől. Sophronius lázadása, mint láttuk, mentes volt mind a társadalmi, mind a politikai jellegtől.¹ Horia parasztlázadása 1784-ben az értel-

¹ Vö. Buccow véleményét: »Les Walaches de ce pays... se sont portés à des excès, qui approchaient d'une révolte, hors qu'ils ont continué à faire leurs corvées et à payer la contribution« (1761 máj. 14.). Ld. Dragomir: *Ist. desr. bis.* II, 259. l., 1. j.

miségtől egészen függetlenül kibontakozó társadalmi mozgalom volt, amelyben nemzetiségi jelleget csak a népi ösztön fokán találunk, a XVIII. századi erdélyi román értelmiség öntudatosodási folyamatával való összefüggés nélkül.¹ A román nacionalista fejlődés minden mozzanatában kirívó a nemesi, rendi jelleg. A püspökök, a bazilita szerzetesek, egész Balázsfalva teljesen nemesi jellegű, csak a fejlődésileg másnemű népmozgalmakat vezetik nemtelenek. A nemzetiségi küzdelmek célkitűzései mindenütt egyenlők az értelmiség osztályérdekeivel. Ezt tapasztaljuk az úniós alkudozások folyamán, Pataki és különösen Klein közjogi harcaiban, az 1748-i kérvényben, Aron, Rednik és Major püspökök kérvényében és végül a *Supplex Libellus Valachorumban*. A jobbágyréteg érdekei csak elvétve, mellékesen fordulnak elő. A nemzetiségi öntudat nemcsak, hogy nem érkezik el a nép körébe, de az értelmiség még elterjesztésének szükségességét sem fejezi ki. A román nacionalisták a XVIII. században döntőleg még rendi gondolkodásúak és a nacionalizmus még egészen osztályjellegű.

A nemzetiségi kifejezéstárban gyakran szerepel a kultúrnacionalizmus szó, mint a nemzetiségi érdeklődésnek apolitikus, csak a műveltségi elemek iránt érdeklődő állapota. A valóságban nincsen nemzetiség bizonyos sajátos műveltségi tartalom vagy célkitűzés nélkül, de tegyük hozzá: a XVIII. században teljesen apolitikus kultúrnacionalizmus sincsen. A sajátos nemzeti műveltség iránti érdeklődés nem jár magában, szorosán hozzásimulva jelentkezik a politikai célkitűzés és program is. Mint társadalmi, művelődési, értelmi, érzelmi és akarati tényezők bonyolult összetételéből származó jelenség, a nacionalizmus ritkán jelenik meg külön-külön egyes összetevőinek valamelyikében. A nemzetiség, mint művelődési igény már születése pillanatában magában hordja a politikumot is. A kultúrnacionalizmus ezért csak elvonásból, abstraktióból jöhet létre és csak mint a megismerést megkönnyítő eszköznek van létjogosultsága.

Az erdélyi román nacionalizmus művelődési síkon egyházi, történelmi, nyelvészeti és közművelődési kérdéseket vet fel. A kezdeti únióra ható művelődési tartalom egyenlő az egykorú katolikus iskolai műveltséggel, melyet a román lélekben egyénenként változó, de mindig erős

¹ Jellegzetes a román nacionalizmus szempontjából oly kiváló szerepet betöltő magyar nemes Klein Sámuel nyilatkozata, aki »átkozott embereknek« nevezte Horiát, Kloskát és Krisánt, a mozgalom vezetőit, »akik tönkre akarták tenni a nemességet« (»niște oameni blăstâmați... cari voiau să strice nemescușgul«). Idézi I. Lupaș: *Răscoala țaranilor din Transilvania la anul 1784*. Cluj, 1934. 83.

arányban színez az eredendő ortodox hagyománytartalom. Görög vonásain kívül eredeti és jellegzetes román műveltségelem később a dáko-román történelmi tudat. Nemcsak egy elkülönült tudományágra, a történelemre vonatkozó nézet ez, hanem a nacionalizmus minden megnyilatkozását átható és átszövő általános elv. Felbukkanása óta az erdélyi román ember és értelmiség megkülönböztető jele és meghatározó tényezője. Alapja egy körvonalaiiban erősen határozatlan, de bensőségében erősen mély élmény, a római nagyságnak bámuló felfedezése és a román népnek e nagysággal való kapcsolatba hozása a vélt közvetlen leszármazás jogán. A történelmi műveltség forrása a XVIII. század elején nem a középiskola volt (csak a harmincas évek második felétől kezdve adnak ki a jezsuita iskolák számára történelmi tankönyveket),¹ mindenki szabad érdeklődése szerint szerzett magának ismereteket a mult felől. Klein Ince alumnusai, Major és Kotore nemzedéke a legelső, amelyik már az iskolából hozott magával többé-kevésbé határozott elképzelést a római történelemről. Elemeinek elhelyezése a római nép és a román nép közt tátongó sokszázados űrben volt a kezdete a román történelmi tudat kialakulásának. A feladat nem volt könnyű, ma sem az, ha meggondoljuk, hogy közel egy évezreden keresztül nem áll rendelkezésre egyetlenegy románokra vonatkozó hiteles történelmi adat sem. A megoldásra mai tudomásunk szerint elsőnek Klein Sámuel vállalkozott a hetvenes évek folyamán, őt illeti meg ezért az erdélyi román történetírás atyjának megtisztelő jelzője. Már előbb említettük, hogy ő Klein Ince közjogi koncepciójának elemeit is beleépítette történelmi művébe és ezáltal a román, politikai irodalom első képviselője lett. Az ő nyomán és példáján felbuzdulva és hozzá hasonlóan mindenkifelett a magyar humanisták történelmi műveinek felhasználásával készíti el Sinkai György monumentális forrásgyűjteményét a románok és a velük együtt lakó népek történelméről (1774-től kezdve). Ennek kivonata és laza összeállítása krónikája,² mely Klein történelmi művéhez hasonlóan életében csak egész kis töredékében került sajtó alá, így mindkét szerző művének szóróhatása személyes környezetükre korlátozódott. Az erdélyi triász harmadik tagja, Major Péter már szerencsésebb volt, a román nép

¹ *Rudimenta historica, sive brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi, pro gymnasiis societatis Jesu. Opusculum secundum, de IV. praecipuis monarchiis* és *Opusculum tertium, continuatio monarchiae Romanae*. Mindkettő: Tynaviae, 1735.

² *Chronica Românilor și a mai multor nemiuri...* 2. kiad. Bucuresci, 1886. I–III. k. (I. kiad.: Iași, 1853).

kezdetről szóló romantikusan túlzó és türelmetlenül nacionalista polemikus műve 1812-ben Budán a királyi egyetemi nyomdában, melynek Klein és Sinkai után korrektora és cenzora volt, került napvilágra és rendkívüli nemzetnevelő hatást tett nemcsak az erdélyi és magyarországi románságra, hanem Havasalja és Moldva fejedelemségek románságára is.¹ Major könyve kovásza lett a román értelmiség szellemi átalakulásának, ő maga pedig mintaképe az utána következő román nacionalista történészeknek. Az ő történelmi koncepcióját viszi át Havasaljára 1816-ban Lazăr György és kezdi el az erdélyi és a fejedelemségbeli románság szintézisének nagy művét.²

A cirillbetűs román írás hagyományos formáját megzavarta a latin kultúrától felvetett latinbetűs írás gondolata (íme a rómaisághoz való visszatérés egy újabb mozzanata). Ennek a gyakorlatba való átvitele a maga során a román nyelvtan problémájához vezetett. Első összefoglalója – Eustatievici Demeter 1757-i primitív kísérlete után – ennek is Klein Sámuel volt az 1780-ban Bécsben megjelent »Elementa linguae daco-romanae, sive valachicae« című művében, de Sinkai György előszavával, aki 25 év múltán némileg átdolgozott formában Budán másodszor is kiadja.³ Rajtuk kívül nyelvtani és szótári munkákkal számos nyelvész foglalkozik és pallérozza a fejletlen és csiszolatlan román nyelvet, hogy irodalmi használatra alkalmassá tegye. A szótárirodalom kicsúcsosodó teljesítménye, két nemzedék fáradságos munkájának gyümölcse, a *Lexicon Budense*.⁴

A román nép kiművelésének kérdését nem a román értelmiség vetette fel, hanem Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében a kormányhatalom, miután az únió érdekében a papok kiművelésének szükségességét már évtizedek óta, az únió kezdetétől fogva szüntelenül hangoztatta.⁵

¹ *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*. Buda, 1812.

² A vonatkozó gazdag irodalomból kiemelkedik G. Bogdan-Duică és G. Popa-Lisseanu összefoglaló műve: *Vieața și opera lui Gheorghe Lazăr*. București, 1924 és különösen G. Bogdan-Duică: *Gheorghe Lazăr* (Ac. Rom. Mem. Secț. Lit. s. III. t. I [1924], 135–297).

³ BRV. II, 430. sz. 251.

⁴ *Lexicon roma'nescu-la'tinescu-ungurescu-nemțescu... Seu Lexicon Vatachico-Latino-Hungarico-Germanicum...* Budae, 1825.

⁵ Kollonich 1700-ban írta: »Valachorum filii jam actu complures scholas Romano-Catholicas frequentant, utque plures iis admoveantur, laborabimus; e quibus successu temporum sperari poterunt magis eruditi Valachorum sacerdotes.« *Nilles* I, 239, stb.

A közrendű nép kulturális szükségleteinek szolgálata már a felvilágosodás népjóléti szelleméből táplálkozott és II. József idejében már tettekben is megnyilvánult. Ekkor létesülnek az első megszervezett román elemiiskolák Sinkai és Eustatievici vezetése alatt. Az elvetett mag azután jó talajra talált a román ugaron, a görög-katolikus és az ortodox egyház is felkarolták az iskolák gondját, úgyhogy a XIX. század elejére – Major Péter tanúsága szerint – az ortodoxok az iskolázás terén a görög-katolikusokat is felülmúlták. Az államhatalom eleinte tanítói kurzusok megszervezésével, később román tanítóképzőintézetek felállításának elrendelésével folytatta műveltségre vezető szerepét az erdélyi románság közt (Nagyszeben 1811, Arad 1812). Az iskolai oktatás céljait szolgáló ábécé-könyvek és olvasókönyvek¹ mintái is állami eredetre mennek vissza. A közművelés kérdésében tehát szintén az államhatalom gyámkodó kezdeményezéseit láthatjuk és csak a felkarolás és folytatás volt a románság érdeme.

IX.

Az erdélyi román nacionalizmus a XVIII. század elejétől fogva nemcsak mint nemzetiségi, hanem mint politikai jelenség is feltűnik. Az úniós diplomák tették lehetővé a papságnak és részben a világi nemességnek, hogy mint politikai és mint osztály egység jelentkezzenek az ország közéleti porondján. Már kezdeti fellépésük a rendi nacionalizmus érdekeibe ütközik és különösen a protestáns magyar nemesség fogadja kelletlenül. Katolicizmusára és a II. Diploma Leopoldinum ígéreteire támaszkodva indult meg Pataki szerényebb és Klein messzebbmenő politikai igénybejelentése, amely a negyedik rendi nemzet és az ország kormányzásában való részvétel követeléséig érkezett el. Klein mozgalmas forgólódása a kormányhatóságoknál és az erdélyi diétán politikai küzdelem volt, de még távolról sem igazi politikai mozgalom, mert alig volt mögötte öntudatosan támogató társadalmi háttér. A papság és a világi nemesség érdekeit képviselte, de ezek a rétegek műveletlenségük és szervezetlenségük miatt úgyszólván csak némán statisztáltak vagy rokonszenvvel kísérték Klein harcait, de maguk tevékenyen nem vettek benne részt. Az unitus zsinatokon nemcsak a papság képviselői, hanem a világi nemességhez, sőt a paraszti rendhez tartozó egyének is résztvettek, mint például

¹ Ld. O. Ghibu: *Din istoria literaturii didactice române* (An. Ac. Rom. Mem. Secț. Ist. s. II. t. XXXVIII. 1916).

1744 júniusában,¹ s a püspök ezeknek számolt be tevékenységéről. Szervezett politikai közösségről vagy a közös érdektől tömören összesulykolt érdekegyüttesről azonban még szó sincsen. A dáko-román gondolat Klein bukása után az ő tanítványai révén mind szélesebb papi és nemesi köröket von be egy alapvetően mély nacionalista élmény búvkörébe és fokozatosan növeli a politikai mozgalom létrehozásának feltételeit. Major Gergely püspök nemzedéke fontos, de a felszínen alig észrevehető, szürkén megbúvó terjesztői munkát végez.

A politikai mozgalom megszületését szellemileg a század utolsó évtizedeiben az értelmiség kiépülése és színvonalának emelése, a felvilágosodás szelleme és a jozefinizmus hatása, társadalmilag pedig a a papság anyagi érdekeinek kielégítetlensége és a világi nemesség politikai és társadalmi érvényesülésének nehézségei tették lehetővé. Valamennyi tényezőre koronaként a dáko-romanizmusnak most már nemcsak egyszerű tana, hanem a román életérzés egyetemes meghatározója borul.

Különösen a papjelöltek főiskolai oktatásának lehetővé tételét köszönheti az államnak nagy hálával az erdélyi románság, mert az ilyen módon teljesen korszerű nyugati jellegű műveltséget szerzett fiai kerültek először abba a helyzetbe, hogy a nemzetiségi ideológiát kifejleszthessék, sőt még politikai mozgalmat is szervezhessenek. A kiképzés főhelye a józsefi centralizmussal fokozottan Bécsbe került, de Buda, Eger, Nagyszombat, Kassa, Kolozsvár főiskolái sem szüntették be üdvös tevékenységüket. A felvilágosodás elvilágiasító szelleme először csak közvetve érte a románságot. Azelőtt kizárólag a bazilita noviciusok nyertek magasabb szellemi kiképzést, úgyhogy Balázsfalva és az egész görög-katolikus egyház az ő vezetésük és uralmuk alatt állt, a püspökök ő közülük kerültek ki, a tanulatlan világi papság ellenben egészen háttérbe szorult. A felvilágosult államhatalom azonban a hatvanas évek közepe óta, az únió gyakorlati terjesztésének érdekében, inkább a világi papok nevelésére vetette a fősúlyt, s ez a törekvés II. József alatt természetesen csak erősödött. A következmény a világi papság reakciója és a bazilita rend fokozatos visszaszorítása és felváltása volt a világi papság által, aminek külső kifejezése Major püspök lemondatása után Babb (Bob) János kinevezése volt (1782).

A világi papság egy részének szellemi színvonala a főiskolai képzés folytán nagyot emelkedett, de volt egy igen súlyos és fájdalmas nehézsége: anyagi ellátatlansága. Tanulmányai idején az állam gondos-

¹ G. Bogdan-Duică: *Procesul episcopului Ioan Inochentie Clain*. Caransebeș, 1896. 4. mell. 51–8 és *Nilles II*, 562–3.

kodott szükségleteiről, sőt még azután is két esztendeig segélyt élvezett,¹ de azután a szegénységben és anyagi szempontból szervezetlenségben élő görög-katolikus egyház nem tudott ellátásáról gondoskodni. A jobb viszonyokhoz és magasabb műveltséghez szokott fiatal papok jórésze, a közönséges tanulatlan papok módjára, kénytelen volt kézi munkával, földműveléssel foglalkozni, hogy mindennapi kenyerét megszerezze. Nem csoda, ha ebből elkeseredés és elégedetlenség támadt. A papságnak ez a társadalmilag elégedetlen része robbanó energiáit egy román politikai mozgalomban próbálta meg levezetni.

A világi nemesség román részének egy töredéke a papsághoz hasonlóan állami ösztöndíjakban részesült, vagy saját anyagi erejéből főiskolai képzést nyert és tanultságát legtöbbször a hivatalnoki pályán akarta kamatoztatni. Közben a század közepe óta évtizedekig elhúzódó román vallási és társadalmi mozgalmak a múlt időknél erősebben kiélezték a magyar és román nép közti ellentétet, amit nagy mértékben felfokozott 1784-ben Horia parasztlázadása és az a körülmény, hogy II. József idejében a tanult román elem általában jozefinista magatartást tanúsított.

A román világi értelmiség főkérdése tehát a hivatalviselésben való érvényesülése volt. Román tisztviselők mind a kormány székeken (gubernium, kancellária), mind a vármegyéken és székeken a század egész folyamán voltak, de – mint már fentebb tárgyaltuk – hivatalviselésük feltétele nemcsak a nemesség és a megfelelő képzés igazolása volt, hanem a katolikus valláshoz, sőt lehetőleg a latin rítushoz való tartozás is. A vallási és azon túl a nemzetiségi beolvadás kapuja tehát szélesen ki volt tárva előttük. Minthogy jól képzett világi román ember a század utolsó harmadáig nem sok akadt, inkább csak alsóbrangú hivatalokra alkalmazták őket. A hivatalnokok beolvadásának folyamatát a dáko-román életnézet fokozatosan csökkentette, de egészen megállítani egyelőre nem tudta. A románok iránti bizalmatlanság II. József és különösen Horia után fokozatosan növekedett, újabb tisztviselők felvétele és a meglévők előmenetele megnehezedett. Így történt azután, hogy a hivatalnoki pályán nehézségekbe ütköző világi román értelmiség egy második nyugtalan és elégedetlen társadalmi réteget alkotott és az elégedetlen világi papsággal együtt egy román politikai mozgalom alapnyává lett.

Harmadik réteggént tekinthetjük a román határőrezredeknél alkalmazott román tiszteket, akik műveltségüknel és nemzetiségi öntudatuk-

¹ Vö. *Erd. Kanc.* 629, 1373: 1778, 803, 1299: 1779, 890, 1 167, 1234: 1780, stb.

nál fogva tetterősen kapcsolódhattak bele az említett két értelmiségi réteg célkitűzéseinek támogatásába. A II. József halála utáni mozgalmas időkben ők is fellépnek egy kérvényükkel, mely azonban nem került rendeltetési helyére.¹

A nyugati szellemi áramlatok a Bécsben tanult papok révén természetesen elértek az erdélyi románsághoz is. A hatás eleinte egészen külsőleges volt és főként a bazilita szerzetesek elvilágiasodásában mutatkozott meg. II. József uralkodása az új életszemlélet rohamosan elterjesztette. A jozefin korszak újításai, de legkivált a Türelmi Rendelet (1781) és a rendi nemzetek eltörlése a románságnak általában kedveztek és különösen az ortodoxokat juttatták a réginél előnyösebb helyzetbe. A felvilágosodás irodalmi hatásának kevés nyoma van (például Major Péter lefordítja Fénelon Télémaque-ját és átveszi az egyetemes emberszeretet gondolatát,² Procanon című kéziratos művére a febronianizmus hat),³ a lényeges változást azonban az új szellem légköre nyújtja. A románságon belül a laikus szemlélet erősödik meg és az összetartozási érzés középpontjában a vallás helyét lassankint a nemzetiség kezdi elfoglalni. Mind ez, mind pedig a dáko-román gondolat közelebb hozza egymáshoz a görög-katolikus és az ortodox románságot. Utóbbinál felmerül a román nemzetiségű püspök igénye. Mindezekben a jelenségekben a kezdeményező szellem Klein Sámuel, akinek a román nemzetiség kialakulásában játszott szerepe mind élesebben bontakozik ki. A felvilágosodásnak az erdélyi románság körében tehát a nemzetiség elmélyítése volt a következménye.

Talán a felvilágosodásnál is nagyobb szerepet játszik azonban a dáko-román eszme, ennek alakító hatása adja meg igazán az erdélyi román nacionalizmus egyéni és különleges jellegét. Ennek a gondolatnak az összefogó ereje, társulva az értelmiség társadalmi kérdéseivel, fogta össze az erre alkalmas elemeket a *Supplex Libellus Valachorum* politikai mozgalmába.

A jozefin légkörben nekibuzduló román nacionalizmus⁴ már 1789-ben mozgolódni kezdett. Egymást érték a mindkét felekezetű román

¹ I. Radu: *Manuscripte 270/III. sz.*

² *Intemplările lui Telemachu*. Buda, 1818.

³ *Procanonul lui Petru Maior*. Kiadta C. Erbiceanu: Bucuresci, 1894. Vö. G. Bogdan-Duică: *Petru Maior și Iustinus Febronius, sau Petru Maior ca vrăjmaș al Papei*. Klny. a *Renașterea* 1933. évf.-ából.

⁴ Az erre vonatkozó munkák közül ld. különösen I. Lupaș: i. m. (*Contribuții...*); Z. Pâclișanu: *Luptele politice ale Românilor ardeleni din anii 1700–1792*. (Ac. Rom. Mem. Secț. Ist. s. III. t. I.); S. Dragomir: *Corespondența epis-*

papi gyűlések és titkos tanácskozások, úgyhogy a magyarság is felfigyelt és a mozgalmat félreértve egy újabb Hora-lázadástól kezdett tartani. A román papság és a román hivatalnokok, különösen Para János naszódi vikárius, a Sancta Barbara volt növendéke és a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanult Papp László, a II. József által kinevezett hunyadi alispán szervezték a románságot. A két püspököt is belevonták a készülődésekbe, de az óvatos és lojális, de ugyanakkor jó román érzelmű Babb János éppenúgy óvakodott a mozgalom élére állni, mint a szerb Adamović Gerasimus. Így helyettük a nacionalisták szeme a nagyváradi görög-katolikus püspök, volt erdélyi vicarius generalis, Darabant Ignác felé fordult. Ezzel a román nemzetiségi fejlődés szellemi központja is Nagyváradra helyeződött át. Itt kaptak később ideiglenes szállást az erdélyi triásznak a kicsinyes Babb által Balázsfalváról kiüldözött tagjai, Sinkai és Klein. Az egyetemes kívánságnak, Darabant únszolásának és Stratimirović karlovici metropolitának biztatására végül a két erdélyi püspök sem tagadta meg közreműködését és elvállalták a szellemi felelősséget a *Supplex Libellus Valachorum* néven ismeretes felségkérvényért, amelyet 1791 március 11-én névtelenül Darabant adott be Bécsben.¹ Ezt a kérvényt,² mint a század legfontosabb román nemzetiségi lépését kissé részletesebben ismertetjük.

A S. L. V. személy szerinti szerzőségét eddig nem sikerült teljesen tisztázni, de a legnagyobb valószínűség Méhesi (Meheşi) József erdélyi kancelláriai titkár mellett szól. A kérvény eszmei tartalmának szerzősége azonban a Klein Sámuelé. A XVIII. századi román politikai célkitűzések kétfélék voltak. Az első a románság rendi nemzetté való emelését célozta, a második a dáko-román gondolatból kiindulva a

copului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în 1791 (Rev. Teologică V. 1911.) és uő.: *Curtea din Viena și mișcarea Românilor din Ardeal în anii 1791–1792*. (Transilvania XLV. 1914.) Felhasználtam az *Erd. Kanc.* vonatkozó irományait is.

¹ Dragomir: *Corespondența* 401.

² Két kiadása is megjelent nyomtatásban, az első Molnár János gondozásában 1791 augusztusában *Repraesentatio et humillimae preces in Transilvania Valachicae Nationis* címen, hamisan Jassy-ból keltezve (a valóságban Bécsben készült. Ld. BRV. II, 547. sz. 342–3); a második kiadás a szász Eder József Károly munkája volt, címe: *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae iura tribus receptis nationibus communia postliminio sibi adseri postulantium. Cum notis historico-criticis. I. C. E. Civis Transsilvani*. Claudiopoli, 1791 (BRV. II, 548. sz. 343–4). Román részről Klein S. és Sinkai Gy. írtak nyomtatásban meg nem jelent választ Eder munkájára, magyar részről pedig Bolla Márton szólt hozzá.

románság jogok szerinti elsőbbségét hangoztatta. Gyakorlatilag Klein Ince inkább csak az elsőt követelte, a másodiknak csak szellemi alapjait rakta le már említett közjogi elképzelésében; ez utóbbit fejtette ki Klein Sámuel román történelmében és ez bontakozott ki a *Supplex Libellus* igényemelésében, amely már nemcsak az első politikai célkitűzés rendi vonalán, hanem a történelmi érvelésnek (mondhatni romantikus) irányában is haladt. A rendi negyedik nemzet követelése mintegy minimális programként hat, mögötte pedig ott van a *visszaállítás*, a »restitutio in integrum« elve: a románok a hatalom ősi birtokosainak, a rómaiaknak közvetlen jogutódai!

A S. L. V. gondolatsorának főtámasza Anonymusnak, III. Béla király névtelen jegyzőjének krónikája, amely szerint a magyarok a IX. század végén a románoktól foglalták el Erdélyt. A hódítás jogát a S. L. V. tagadja és helyette az Anonymusnál olvasható szerződést a felvilágosodás szellemében társadalmi szerződésnek minősítve, eleve feltételezi a románságnak legalább is egyenrangúságát a magyarsággal. Tagadja az erdélyi rendiség talapzatának, az *Unio trium nationum*-nak (1437) közjogi érvényét a Tuhutummal kötött *pactum conventum*mal szemben és felállítja azt az elvet, hogy nincs *recepta natio*, hanem csak *unita natio*, ami nem érinti a magyar-román *pactum conventum* érvényességét. Ennélfogva a román népet nem is kell bevenni a rendi nemzetek közé, mert legalább is egyenrangú ezekkel, hanem csak jogait kell végrehajtani. A S. L. V. említett minimális programján túl van egy másik is, amely szerint a románok mint őslakók előbb Tuhutummal a magyarokat, majd Lipót császárral a németeket vették be Erdély közjogi keretei közé. Homályosan egy maximális program halvány körvonalai derengenek ott kimondatlanul, mely szerint a rómaiak örököseinek nemcsak egy rész, hanem egyenesen a hatalom teljessége jár. E programcsíra kifejtése azonban az erdélyi román nacionalizmusnak csak lényegesen későbbi fejlődési fokozatán válik majd lehetségessé.

A konkrét kívánások a következők: 1. A románság részesülése az összes polgári és politikai jogokban. 2. A román nemzet 1437 előtti közjogi helyzetének visszaállítása. 3. A mindkét felekezetű román papság, nemesség, városi és közrendű lakosság részesüljön egyenlő jogokban a bevett nemzetek hasonló rendű rétegeivel. 4. A románság számarányának megfelelően legyen képviselve az országgyűlésen és a főkormány-székeken. 5. A román lakosságú helyeket román, a vegyes lakosságúakat pedig vegyes magyar-román vagy szász-román nevekkkel lássák el, vagy folyókról és várakról nevezzék el. Végül a kérvény, az illír nemzet mintájára, román nemzetgyűlés engedélyezését kérte.

A S. L. V.-ban a két román felekezet a nemzetiség égisze alatt találkozott. Az únió folytán megoszlott erdélyi románság újraegyesülése felé ez volt az első komoly lépés. Az ortodoxia és a görög-katolicizmus egyesítése a jövőben egyik fontos belső kérdése lesz a románságnak. A fejlődés addig a pontig érkezett, amelyen az ortodoxia már részben behozta hátrányát és együtt élvezhette az únió nyújtotta előnyöket. A románság kibírta a latinizálás erőpróbáját és elnyerte a nyugati jellegű műveltség kezdeteit. A nyugati jellegű erdélyi román nacionalizmus fokozatosan áttért az ortodoxiára is, a román nemzetiségi fejlődés útja túljutott a kezdeti nehézségeken és egyenes úton haladhatott kiteljesülése felé.

A románok közös kérvényét az udvar előbb biztatással fogadta, de a rendiséggel szemben állást foglalni a kérdésben nem tartotta okosnak és az egész ügyet a Kolozsvárra összehívott diéta elé terjesztette, ami természetesen egyet jelentett a kérvény lényegének elutasításával. Valóban így is történt, a diéta nem annyira a kérvénnyel, mint inkább II. Lipót leiratával foglalkozott, a románok történelmi érvelésével, mint rendi szempont szerint abszurdummal, nem is bocsátkozott vitába, a románság negyedik nemzetté való emelése ellen azonban tiltakozott.¹ Az uralkodó ezek után a főkormányzások és tanácsosai véleménye alapján a rendek álláspontját fogadta el és ezzel a S. L. V. ügye meg is bukott.

A románok azonban még nem tekintették elveszettnek a játszmát, a két püspök, engedve a román értelmiség nyomásának, 1791 december végén felutazott Bécsbe, amire csak mint magánemberek kaptak engedélyt. Mégis újabb kérvényt adtak be a kancelláriára az egész román nemzet nevében, amelyet természetesen alapján a II. S. L. V.-nak nevezhetünk.² Lényegében ugyanazt tartalmazza, mint az I., de kissé részletesebben és alaposabb kifejtésben, számos melléklet kíséretében. Utóbbiak közt több részlet található Klein Sámuel történelmi műveiből, megerősítve feltevésünket, hogy a szellemi alapokat valóban ő szolgáltatta a kérvényekhez. Azonban a két püspök félévi bécsi tartózkodás után a király eléggé szigorú intésével kénytelen volt eredmény nélkül hazatérni. Kézzelfogható eredmény mindössze annyi volt, hogy a diéta meghozta

¹ Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790-ik esztendőben tartott közönséges gyűléseikben lett végzéseknak és foglalatoságoknak Jegyzőkönyve. Kolozsvárott, 1791. Vö. Jancsó B.: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. II. Budapest, 1899. 259–74 és F. v. Zieglauer: *Die politische Reformbewegungen in Siebenbürgen in der Zeit Joseph's II. und Leopold's II.* Wien, 1881. 521–46.

² Közli I. Lupaş: *Contribuții* 74. sz. 728–75. A két román püspök bécsi küldetéséhez ld. még u. a.: *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la curtea din Viena*. Sibiu, 1912.

az 1792-i LX. törvénycikket;¹ ez megszünteti az ortodox vallás megtűrt jellegét és biztosítja szabad vallásgyakorlatát a király által kinevezett püspök vezetése alatt. Az ortodox hívők állapotukhoz képest egyenlő elbánásban részesülnek az ország többi lakóival.

A rendiség elemi erejű szembeszállása a románság minimális programjával, a negyedik rendi nemzet követelésével, lényegében ugyanazt a tipikusan rendi magatartást tükrözi, amelyet – az únióval kapcsolatban – már az 1701-i, majd az 1744-i országgyűlésen tapasztalhattunk. Fontos különbség az, hogy a multtal szemben, amikor a társadalmi-gazdasági megfontolások voltak a döntőek, most a nemzetiségi jelenségnek is komoly szerep jutott a románság igényeinek visszautasításában. Mind román, mind magyar részről azt tapasztaljuk, hogy irányadó körökben a nemzetiség primátusa nemcsak a vallással, hanem még a rendiséggel szemben is kibontakozik. Klein Ince előrs volt és még nem a közvéleményt fejezte ki, amikor ellenfeleinek magatartását »ex odio nationis«-ból² magyarázta. A hivatalokba nehezen bejutó román értelmiségi elemek már világosan nemzetiségi elnyomásról panaszkodnak,³ az 1791/92-i országgyűlések magyar, székely és szász rendjeinek egész magatartása is arra vall, hogy új korszak, a nemzetiség uralmának korszaka kezdődött el Erdélyben is.

A S. L. V. bukásának ideje egybeesik a felvilágosult abszolutizmus rendszerének fokozatos leépítésével. II. Lipót képviseli az átmenetet I. Ferenc elnyomó korlátlan uralkodásához. Az udvar a francia forradalom eszméitől való rettegésében újra kompromisszumra lép a rendiséggel, ami által ez 1848-ig meg tudja nyújtani már teljesen időszerűtlen létét. Az erdélyi románság politikai igényei ezáltal egy jó emberöltőre elhallgatnak és csak a nyelvharc idején kerülnek újra felszínre.

Ha a románságnak az állammal szemben tanúsított magatartását vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy még árnya sem jelentkezik a külön államiság vágyának. Erdélyt érzi saját hazájának, Magyarország koronás királyát tekinti természetes vezetőjének. Az erdélyi triász: Klein, Sinkai és Major nem törnek a magyar államiság ellen, elképzelésükben a román nemzetiség megvalósulásának színhelye Magyarország. A *Supplex Libellus Valachorum* programja az ő programjuk is, – Klein és Sinkai védőiratot is szerkesztenek mellette – de annak maximális célkitűzése még olyan távoli lehetőség, hogy kifej-

¹ Kolosvári-Óvári: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, 1900. 546–7.

² *Erd. Kanc.* 246: 1740 és Bunea: *Din ist. Rom. Ep. Ioan Inocențiu Klein*. Blaș, 1900. 118–9 (1744).

³ *Erd. Kanc.* 3109, 3219, 3356: 1791.

tésére egyiknél sem került sor. Klein Sámuel annyira ment el a magyar államiság iránti hűségben, hogy egyenesen Moldva, Havasalja és Bulgária hozzácsatolását kívánta a magyar Szent Koronához az únió sikeresebb terjesztésének érdekében.¹ Rednik Atanáz és Major Gergely püspökök dinasztia- és államhűsége is minden gyanún felül áll.²

Az erdélyi román nacionalizmus XVIII. századi fejlődése folyamán ezek szerint nem érkezett még el a külön államiság gondolatáig, ami a nemzet megvalósulásának legérettebb fokozata. Néhány jel mutat csak arra, hogy erdélyi románok saját kezükbe szeretnék venni sorsuk irányítását és hogy a nemzetiség autonóm életének igénye felébredt bennük. A mindéig előrsi szerepben mutatkozó Klein Ince jár itt is az élen, amikor az unitus egyházban megszervezett románság politikai függését az államhatalomtól egyedül a püspök személyén keresztül képzei el.³ Hasonlóképpen Major Gergely is arra törekszik, hogy az unitus egyház és értelmiség dolgairól, a hatóságok kikapcsolásával, egyedül ő rendelkezhessek.⁴ Az illír nemzeti privilégiumok halvány visszfénye ebben az igényben

¹ »Quidsi Marmatiam... quid si districtum Bihariensem, Satmariensem, Hevesiensem, Aradiensem, Banatum, Moldaviae, Valachiae et Bulgariae partes ad coronara Hungariae de jure spectantes, quas etiam cum bono Deo huic imperio Austriacae domus subjectum iri speramus, desideramus, et Deum incessanter oramus, circumspexerimus? Tantam profecto in his Transilvaniam circumjacentibus provinciis gentis Valachicae partim unitae partim ad hanc pronissimae reperiemus multitudinem, quae caeteros ritus graeci populos ad domum Austriacam pertinentes copia et numero longe amplius superat.« *De ortu progressu conversione Valachorum, Episcopis item Archiepiscopis Metropolitanis eorum.* Közli T. Cipariu: *Acte și fragmente.* Blasiu, 1855. Ld.: 18.

² *Rednik* az állam biztonsága szempontjából hangsúlyozza az únió fontosságát, mert ami az ortodox alattvalókat illeti, »persvasum de illis habere, quod se offerente occasione rebellionem, et confusiones, et tandem eversionem Imperii Apostolici attentarent, ii enim, qui a S. Romana Ecclesia alieni sunt, eadem semper animo fovere, et meditari Religio ipsa docet... « *Erd. Kanc.* 696: 1769. *Major* is erősen hangsúlyozza hűségét: »Laonde tutto ciò che vedrò d'esser à prò della S. Unione ch'è la nostra fede Cattolica, del Ben'publico, e di maggior Essaltazione d'esse Altissima Casa, lo farò volentieri l'obbligo mio.« *Erd. Kanc.* 1101: 1771.

³ 1747 április 29-én írja Kalyáni Sámuel bazilitához: «Qui suo obedit episcopo, per eum et in eo ipsi Deo obedit et consequenter Regiae Matti homagium praestat. Populus debet obedire episcopo, episcopus debet obedire Deo et honorificare regem, haec est regula sacra, hic ordo societatis humanae. Ergo si populus et clerus provocet ad episcopum veluti tam Dei ordinatione quam apostolicae regiae coronae praesentatione suum immediatum praepositum; ea quae nomine Smae C-ae regiae Mattis proponuntur ad episcopum remittenda sunt, iste enim episcopus tam suae Matti quam Deo pro sua Ecclesia qua pastor respondere tenetur.« Pâclișanu: *Correspondența* XLII. sz. 83–4.

⁴ *Erd. Kanc.* 1000 és 1895: 1779.

nyilvánvaló. A fejlődés ilyen irányú kibontakozását azonban az udvar határozottan megakadályozza.¹

Az erdélyi román nacionalizmus ezek szerint a XVIII. században a *népi ösztön* fokáról elindulva, a nemzetiség megvalósítása terén hosszú utat tett meg. Papságának és világi nemességének egy része, lappangó társadalmi és politikai emelkedési vágya, valamint a vallási únió, különösen pedig a II. Diploma Leopoldinum segítségével politikai jelentőségű tényezővé küzdötte fel magát. Az erdélyi magyar (protestáns, de különösen katolikus) iskolákban, azonkívül Nagyszombat, Bécs és Róma főiskoláin nyugati műveltséget szerzett értelmiségi réteg a dáko-román folytonosság gondolatában történelmi tudatot nyert és elérte a *népi öntudat* fokát, amelyet Klein Ince, a dáko-román gondolat politizálásával és a negyedik rendi nemzet igényének emelésével *nemzetiségi öntudattá* fejlesztett. A román politikai igények Klein Ince után kettős vonalon haladnak: egyrészt a rendi igények (negyedik rendi nemzet követelése) vonalán; másrészt a történelmi élmény hatása alatt a »restitutio in integrum« vonalán. Mindkettőnek jelentkezését az unitus-ortodox felekezeti érdekeket félretoló, tehát a nemzetiségnek a vallás primátusa feletti győzelmét jelző Supplex Libellus Valachorumban figyelhetjük meg. Míg a politikai követelések tárgyai a felszínen később is a rendi igények maradnak, alul a »restitutio in integrum« hamis premisszákon nyugvó konklúziója lassankint megérleli Dácia politikai visszaállításának gondolatát. Ez már nem Erdély területén teljesedik ki, hanem – a kívándorolt erdélyi román értelmiségi elemek működése következtében – a két román fejedelemségben, különösen Havasalján.

Ezzel a fejlődés elérkezik nemcsak az erdélyi román, hanem az egyetemes román *nemzeti öntudat* fokáig, amelynek vezércsillaga a sohasem létezett egységes román állam visszaállításának «eszméje az ősi Dácia provinciának nagyjából Havasalja, Moldva és Erdély területén elképzelt romjai felett. A román nacionalizmus fiktív alapjai ezzel teljesen kiépültek. A rendi politikai célkitűzés realitása 1848-cal, a rendiség felszámolásával végleg megszűnt; a »restitutio in integrum« vonalának győzelmét az erdélyi román nacionalizmus terén – opportunistá ingadozásoktól eltekintve – semmi sem tudta többé megakadályozni.

Tóth I. Zoltán

¹ »... quod ipse [Episcopus] et Clerus, atque omnes Personae Ecclesiasticae Graeci Ritus Vobis, Gubernio Nostro Regio in realibus subordinati sint, et Ordinationibus per vos in objecto politico exarandis morem instar omnium aliorum exacte gerere debeant.« *Erd. Kanc.* 1000: 1779.